

AHMED FEYZÎ ÇORUMÎ'NİN EL-MÜNTEHAB MİN TERTİBİ'L-'ULÛM ADLI ESERİNİN TAHKİK, TERCÜME VE DEĞERLENDİRİLMESİ

THE TAHQIQ AND TRANSLATION OF AHMED FEYZÎ ÇORUMÎ'S TERTİBİ'L-'ULÛM AND ITS EVALUATION

ABDULLAH SITKI İLHAN

Arş. Gör. Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Fıkıh Anabilim Dalı, Çorum, Türkiye
Res. Asst. Hitit University, Divinity Faculty, Basic Islamic Sciences, Department of Islamic Jurisprudence,
Çorum, Turkey

abdullahsitkiilhan@hitit.edu.tr
Orcid: 0000-0002-7523-7008

MAKALE BİLGİSİ	ARTICLE INFORMATION
Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Received
13 Şubat 2020	13 February 2020
Kabul Tarihi	Date Accepted
22 Nisan 2020	22 April 2020
Yayın Tarihi	Published
30 Haziran 2020	30 June 2020
Yayın Sezonu	Pub Date Season
Haziran	June
Doi	
https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.688729	

ATIF/CITE AS:

Abdullah Sıtkı İlhan, "Ahmed Feyzi Çorumî'nin el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirilmesi" [The Tahqiq and Translation of Ahmed Feyzi Çorumî's Tertibi'l-'ulûm and Its Evaluation], *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Journal of Divinity Faculty of Hitit University*, 19/1 (June 2020): 427-476.

İNTİHAL/PLAGIARISM:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software. No plagiarism detected.
Copyright © Published by Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Divinity Faculty of Hitit University, Çorum, Turkey.
All rights reserved.

Makale dosyası

Makale ses dosyası

The Tahqiq and Translation of Ahmed Feyzî Çorumî's *Tertibi'l-'ulûm* and Its Evaluation

Abstract

In our tradition a great amount of work have been written on the classification of sciences. Saçaklızâde's *Tertibü'l-'Ulûm* has a significant place among them. In *Tertibü'l-'Ulûm*, information on the definitions of the sciences, the order of studying these sciences and the verdicts on studying them is given. Additionally, the names of the suggested literature to be read in the madrasas, the educational institutions of the period, and some suggestions are also given to the teachers and students. Ahmed Feyzi Çorumî's work, *al-Müntehab min Tertibi'l-'Ulûm*, is based on some selections from *Tertibu'l-'Ulûm*. The selections are mainly on the definition of sciences and the suggested literature for those who want to learn these sciences. While making this selection, sometimes he conveys the sentences of Saçaklızâde as they are, and sometimes combines the sentences of Saçaklızâde from different parts of his book. In addition to utilise the information given by Saçaklızâde, Ahmed Feyzi occasionally explains the sentences of Saçaklızâde and refers to some works that Saçaklızâde does not mention as well. Sometimes he disagrees with the literature suggested by Saçaklızâde and refers to the ones more suitable for him.

In this paper, *al-Müntehâb* is analyzed, translated and evaluated, and the differences between the two works are revealed. The analysis is done on the only available copy of *al-Müntehab*. The text is made more clear by adding some pieces and headings that are indicated in the square brackets and adding some footnotes. When the meaning is unclear, the expressions of Saçaklızâde are consulted, and this situation is stated in the footnotes.

Keywords: Classification of Sciences, Saçaklızâde, Ahmed Feyzi, *al-Müntehab*, *Tertibu'l-'ulûm*

Summary

The topic of the classification of the sciences has gained the attention of various scholars. A great amount of works was composed in both Western and Islamic tradition, and many of them has reached today. One of these works is *Tertibu'l-'Ulûm*. It is written by Saçaklızade Mehmet Efendi of Maraş (d. 1145/1732), an Ottoman Scholar who wrote on various sciences such as Fiqh, Kalam, Logic, Tafseer. This work has an important place in terms of showing the curriculum of madrasahs, educational institutions of the period.

Saçaklızâde's book consists of five sections; an introduction, two chapters, one appendix and a conclusion respectively. In the introduction, the sciences are classified as canonic and non-canonic sciences and the verdicts on employing in them are given. First chapter gives the definition of useful sciences. In the second chapter, the useful sciences are graded for the students who are going to study them. While a very brief information on the praise of Qur'an, its names and its place in Hadith are given in the appendix, the writer devotes the conclusion to various topics related to philosophy. Various information such as the definitions of sciences, the order of studying them, the verdict on studying them, the names of works that are studied in madrasahs, which are educational institutions in the period, are given. In addition to all these, Saçaklızâde mentions the method used in the madrasahs, criticizes the arrogant behavior and attitudes of the lecturers and states wrong choices that the students make during their study. As well as giving advice to teachers and students for a better education, he also recommends various books for some sciences by drawing attention to the proper literature. Saçaklızâde recommends books for each level by stating beginner, intermediate and advanced levels for some of the sciences and tells that other sciences can be leveled in comparison to them.

Ahmed Feyzi Çorumî, who was born after 107 years from Saçaklızâde, wrote his risalah, *al-Müntehab min Tertibi'l-'Ulûm*, by selecting some parts from Saçaklızâde's work. The selections are mainly on the definition of sciences and the suggested literature for those who want to learn these sciences. While making this selection, sometimes he conveys the sentences of Saçaklızâde as they are, and sometimes combines the sentences of Saçaklızâde from different parts of his book. For example, while giving information on steep oneself in Kalam, he quotes a sentence from 105th page of Saçaklızâde's book, and also refers to the the sentences from 215th, 153th, 109th and 214th pages.. This simply shows that Ahmet Feyzi did not write an ordinary summary. While Saçaklızâde classifies the literature for Tafseer, Hadith, Fiqh, Kalam, Quran Systems , Rhetoric, Logic, al-Nahw as beginning (iktisâr), intermediate (iktisâd) and advanced (istiksâ) levels, Ahmed Feyzi makes the same classification for the Methodology of Hadith, Mysticism, Inspiration, Counsel, Reading, Tajwid, the Methodology of Fiqh, Discussion, Anatomy, Medical Science, Inheritance, Mathematics, Prosody, Wad', Grammar and Etymology sciences as well. In addition to utilize the information given by Saçaklızâde, Ahmed Feyzi sometimes explains the sentences of Saçaklızâde, and mentions the works that Saçaklızâde did not

talk about. The alteration of the works given as an example, namely, the fact that Ahmet Feyzi recommended different books shows that, the choice of the works used in education has changed in the course of the time. The reason for this shift could be due to the appearance of more up-to-date works that is more proper for the education of the time, and on this basis it can be said that new works shows the change in the education culture. For example, unlike Saçaklızâde, Ahmed Feyzi suggests that Hâdimî's (1176/1762) work should be read in the beginning level of Usul al-Fiqh. Saçaklızâde was very likely did not see this work of Hâdimî, who died thirty years after him. This clearly shows us that Ahmed Feyzi takes the works that were interesting during his time into account.

In this study; firstly, a very brief information about the lives of Saçaklızâde Mehmed Efendi and Ahmed Feyzi Çorumî is given. Then the work of *al-Müntehab min Tertîbi'l-'Ulûm* is analyzed after the short introduction of *Tertîbü'l-'ulûm*. In doing the analysis of el-Müntehâb, while translating and evaluating it, the differences between the two works are revealed. The analysis is done on the only available copy of the work, which is present in Çorum Hasan Paşa Manuscript Library. Additional information is added in order to make meaning more accurate; they are indicated in brackets. The manuscript is divided into paragraphs where it is appropriate in the process of transcription. In addition, titles are added for the readers to follow the text better and some words are highlighted where it is necessary. While evaluating the texts, the issues addressed by Ahmed Feyzi in his risalah are compared by finding their place in the relevant sections of Saçaklızâde, and the differences and similarities are mentioned in twenty-four items.

Ahmed Feyzî Çorumî'nin el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirilmesi¹

Öz

Geleneğimizde ilimlerin tasnif edilmesiyle ilgili pek çok eser kaleme alınmıştır. Bunların arasında Saçaklızâde'nin *Tertîbü'l-'ulûm* adlı eserinin önemli bir yeri vardır. Bu eserde ilimlerin tanımları, tahsil sırası, ilimleri tahsil etmenin hükümleri ve dönemin eğitim kurumları olan medreselerde takip edilecek eserlerin isimleri gibi hususların yanında, hoca ve talebelere birtakım tavsiyelere de yer verilmiştir. Ahmed Feyzi Çorumî ise *el-Müntehab min Tertîbü'l-'ulûm* adlı risalesini, Saçaklızâde'nin eseri olan *Tertîbü'l-'ulûm*'dan bazı seçkiler yaparak oluşturmuştur. Seçki işlemini genellikle ilimlerin tanımı ve bu ilimleri öğrenmek isteyenlerin okuması gereken kitaplar konusunda yapmıştır. Bu seçme işlemini yaparken kimi zaman Saçaklızâde'nin cümlelerini olduğu gibi aktarırken, kimi zaman da farklı yerlerde zikrettiği cümleleri bir araya getirerek aktarmıştır. Ahmed Feyzi, Saçaklızâde'nin vermiş olduğu malumattan faydalanmasının yanında bazen Saçaklızâde'nin cümlelerini açıklamış, Saçaklızâde'nin yer vermediği eserleri örnek olarak zikretmiştir. Bazen de Saçaklızâde'nin belirtmiş olduğu kimi eserleri değiştirerek kendisine göre daha uygun olanını tercih etmiştir. Bu çalışmada el-Müntehab'ın tahkik, tercüme ve değerlendirmesi yapılarak iki eser arasındaki farklılıklar ortaya konmuştur. Elde edebildiğimiz tek nüsha üzerinden yaptığımız tahkik kısmında, metnin daha anlaşılır olması için tarafımızca eklenen yerler ve başlıklar köşeli parantezle belirtilmiş ve bazı dipnotlar eklenmiştir. Anlamın kapalı olduğu bazı noktalarda ise Saçaklızâde'nin ifadelerinden yararlanılmış bu işlem dipnotlarda açıklanmıştır. Değerlendirme noktasında ise Ahmed Feyzi'nin ele aldığı konular, Saçaklızâde'nin eserinde ilgili bölümde yerleri bulunarak karşılaştırma yapılmış, aralarındaki farklar ve benzerliklere dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İlimler Tasnifi, Saçaklızâde, Ahmed Feyzi, el-Müntehab, Tertîbü'l-'ulûm.

¹ Çalışmanın hazırlanmasını teşvik eden ve yazım aşamasında katkı sağlayan Prof. Dr. Kaşif Hamdi OKUR'a ve tahkik aşamasında Arapça metnin yazıya geçirilmesinde katkı sunan Öğr. Gör. Yalçın ATALIK'a teşekkür etmek isterim.

GİRİŞ

İslam ilimler tarihinde Ya'kûb b. İshâk el-Kindî (öl. 252/866) ile başlayan² ilimlerin sınıflandırılması birçok müslüman alimin ele aldığı konulardan biridir. Bu alanda eser yazan alimler, kendi dönemlerine kadar oluşmuş olan ilimlerin amaçları, kapsamaları, faydaları ve literatürleri gibi birçok konuyu ele alarak eserlerini oluşturmuşlardır. İslam düşüncesinde tasnif literatürünün genelde din-felsefe, özelde akıl-vahiy ilişkisinin bir neticesi olduğu gözlemlenmiştir.³ İlimler tasnifi alanında yazılmış eserlerden biri de Saçaklızâde'nin *Tertîbü'l-'ulûm* adlı eseridir. Onun ilimlerin yanı sıra dönemin eğitim kurumları olan medreselerde takip edilen metodu ve eserleri irdelemesi, bu esere ayrı bir önem kazandırmaktadır. O, yeri geldiğinde hem takip edilen eserleri hem de öğrencilerin takip ettikleri metodu eleştirmiş ve bu konularda çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur. Ahmed Feyzi Çorumî ise Saçaklızâde'nin bu eserini *el-Müntehab min Tertîbi'l-'ulûm* adıyla özetlemiştir. Bu çalışmada Ahmed Feyzi Çorumî'nin tek nüshasını bulabildiğimiz bu eserin edisyon kritiğini, tercümesini ve *Tertîbü'l-'ulûm* ile aralarındaki farkları tespit etmeye çalışacağız.

1. SAÇAKLIZÂDE MEHMED EFENDİ

Tam adı Muhammed b. Ebi Bekir el-Mar'aşî olup Saçaklızâde ismi ile meşhur olmuştur. Tarihi kaynaklarda hayatı, nesebi, ailesi ve benzeri konular hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. 1070-1080 (1660-1670) yılları arasında Maraş'ta doğan Saçaklızâde ilk eğitimini kendi beldesinde bulunan Dârendeli Hamza Efendi ve Ayıntâbi Mehmed Efendi (öl. 1111/1699) gibi ulemadan alıp, bu bölgede bir dönem imamlık yapmıştır. Daha sonra ilim için Şam'a giderek, burada dönemin meşhur âlimlerinden olan Abdulganî en-Nablusî'den (öl. 1143/1731) hadis, tefsir ve tasavvuf dersleri almıştır. Şam yolculuğunun ardından Maraş'a dönerek ders vermeye ve eserler telif etmeye başlamıştır. 1145/1732 yılında Maraş'ta vefat eden Saçaklızâde'nin ölüm yılı ve metfun olduğu yerle ilgili birkaç farklı rivayet bulunmaktadır. Fıkıh, Kelam, Mantık, Tefsir gibi birçok alanda eser yazan Saçaklızâde'ye nispet edilen eserlerin sayısı bazı kaynaklarda yüzü geçmektedir. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

² Murat Şimşek, "İlimler Tasnifi Açısından Fıkıh ve Usûlü", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası* 19 (Haziran 2013), 63.

³ Ömer Türker, "İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *İlimleri Sınıflamak İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: Klasik, 2019), 64.

*Hâşiye 'alâ şerhi'l-'Akâ'idi'n-nesefiyye, Cühdü'l-mukıl, Takrîrû'l-kavânîni'l-mütedâvile min İlmi'l-münâzara, Teshîlü'l-ferâ'iz, Risâle fi Zemmi'd-duhân, Tertîbü'l-'ulûm.*⁴

2. AHMED FEYZÎ ÇORUMÎ

Elvan Çelebi'nin oğlu Abdurrahman Çelebi sülalesinden gelen Ahmed Feyzî'nin babası, şair ve müftü Hacı Ali Ârif'tir. 1839 yılında Çorum'un Azap Ahmed mahallesinde doğdu. İlk eğitimini Çorum'da aldıktan sonra İstanbul Beyazıd medresesinde eğitimine devam etti. Buradaki eğitimini tamamlayıp Çorum'a dönerek ilmi hayatını sürdürdü. İlmi hayatının yanında Tasavvufi yönüyle de dikkat çeken Ahmet Feyzî, Nakşibendiyye tarikatının Hâlidîyye koluna mensuptur. Hayatı boyunca Çorum'a yakın bölgelerde çeşitli hukuki görevlerde bulunmuş, dönem dönem Çorum'da müftülük de yapmıştır. 1909 yılında hastalık sebebiyle vefat etmiş ve Çorum'da defnedilmiştir. Birçok eser telif eden Ahmed Feyzî Çorumî'nin başlıca eserleri şunlardır: *Feyzü'l-'alî fi şerhi Hizbi'n-Nevevî, Feyzu'l-gaffar fi Şerhi Virdi's-settâr, Feyzu'l-mevlâ fi şerhi Devri'l-e'lâ, Feyzu'l-vâhib fi Necâti Ebî Talib, el-Fevâidü'l-feyziyye şerhu Risâlet-i'l-Emîniyye.*⁵

3. TERTİBÜ'L-'ULÛM

Saçaklızâde eserlerinden biri olan *Tertîbü'l-'ulûm*'u bir giriş, iki maksat, bir ek bölüm ve sonuç olarak beş bölüm halinde hazırlamıştır. Giriş bölümü; ilimleri şer'i ve gayr-i şer'i olarak ayırıp onlarla meşgul olmanın hükümleri hakkında bilgiler sunmaktadır. Birinci maksat; faydalı ilimlerin tanımını verirken, ikinci maksat; bu ilimlerle iştigal edecek öğrenciye gerekli sıralamayı sunup ilimlerin mertebeleri konusunda bilgi verir. Ek bölümde; Kur'an'ın methi, isimleri ve hadisteki yeri konusunda çok kısa bilgiler yer alırken, yazar

⁴ İsmâil Paşa Bağdatlı, *Hedîyyetü'l-ârifîn* (Beirut: Dârü İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1951), 2/322; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmiri, 1333), 1/325; Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ Serkîs ed-Dîmâşki Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-'arabiyye ve'l-mu'arabe* (Kahire: Mek-tebetü's-Segafetü'd-Diniyye, ts.), 1/995; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn : Teracîmu musannifî'l-kütübi'l-'arabiyye* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 3/711; Celil Kiraz, "Saçaklızâde Mehmed Efendî'nin Beyzavî'ye yönelik eleştirileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (Ocak 2006), 319-367; Tahsin Özcan, "Saçaklızâde Mehmed Efendî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/368-370.

⁵ İsmâil Paşa Bağdatlı, *Hedîyyetü'l-Ârifîn*, 1: 195; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, 1: 250; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1: 229; Abdullah Ercan, *XIV. Yüzyıldan Günümüze Çorumlu Şairler*, 2. Bs (İstanbul: Çorum Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1998), 189; Ethem Erkoç, "Ahmet Feyzî Çorumî ve Feyzü'l-Vahib fi-Necat-i Ebi Talib Adlı Eseri", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum Sempozyum* (Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları, 2008), 1: 355-365; Kamil Şahin, "Ahmed Feyzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 37-38.

sonuç bölümünü felsefe ile ilgili çeşitli konulara ayırmıştır.⁶ Saçaklızâde'nin bu eseri yazıya geçildikten kısa bir süre sonra ilmî çevreler tarafından kabul görmüş ve geniş bir alana yayılmıştır.⁷

Giriş bölümünde her ilim için birçok metin yazıldığını, bu metinlerin daha iyi anlaşılabilmesi için şerhler ve bu şerhler için de haşiyeler yazıldığını dile getiren Saçaklızâde, döneminde ilim öğrenmek isteyen talebelerin, ilk etapta yanlış eserlerden başladığını böylece ilmi gerektiği gibi öğrenemediklerini ifade eder.⁸ Giriş bölümündeki ifadelerinden ve eserin içeriğinden hareketle Saçaklızâde'nin bu eseri, öğrencilere yol gösteren rehber olması amacıyla kaleme aldığını söyleyebiliriz. Ayrıca eserinde döneminde karşılaştığı yön-temsizlik sorununu dile getirerek, bu sorunu aşmak için ilimlerin belli bir düzene göre tahsil edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁹ Ayrıca eserinde Kelam ve Felsefe ilimlerine karşı duyulan ilgi ve yönelimden şikayet ettiği ve bu durumu önlemek istediği göze çarpmaktadır.¹⁰

Her ilim için "iktisâr", "iktisâd" ve "istiksâ" olmak üzere üç mertebe olduğunu ifade eden Saçaklızâde,¹¹ eserinde bu üçlü ayrımı belli başlı ilimlere uyarlayarak çeşitli eserleri bu mertebeler içerisinde okuyuculara sunar. Bu üçlü ayrımı; başlangıç seviyesi (iktisâr), orta seviye (iktisâd) ve ileri düzey (istiksâ) olarak ifade etmek mümkündür.

4. EL-MÜNTEHAB MİN TERTÎBÎ'L-ULÛM'UN İÇERİK VE SİSTEMATİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ahmed Feyzi, *el-Müntehab min Tertîbî'l-'ulûm* adlı eserinde Saçaklızâde'nin eserini özetleyerek ilgililerin istifadesine sunmuştur. Toplamda yedi vaktan oluşan bu eserde özetleme işini yaparken, Saçaklızâde'nin eserini en ince ayrıntısına kadar inceleyip, tabiri caizse kırk kırk yaparak, var olan malumatı özenle seçmiştir. Bu seçme işlemini yaparken kimi zaman Saçaklızâde'nin cümlelerini olduğu gibi aktarırken kimi zaman da farklı yerlerde zikrettiği cümleleri bir araya getirerek aktarmıştır. Örneğin; Kelam ilminde

⁶ Muhammed B. Ebi Bekr El-Mer'aşî Saçaklızâde, *Tertîbü'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1988), 82,83.

⁷ Yasin Apaydın, "İlimlerin Rütbelendirilmesi: Saçaklızâde ve Tertîbü'l-'ulûm Bağlamında Bir İnceleme", *İlimleri Sınıflamak İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: Klasik, 2019), 417, 418.

⁸ Saçaklızâde, *Tertîbü'l-'ulûm*, 80,81.

⁹ Apaydın, "İlimlerin Rütbelendirilmesi: Saçaklızâde ve Tertîbü'l-'ulûm Bağlamında Bir İnceleme", 420.

¹⁰ Apaydın, "İlimlerin Rütbelendirilmesi: Saçaklızâde ve Tertîbü'l-'ulûm Bağlamında Bir İnceleme", 429.

¹¹ Saçaklızâde, *Tertîbü'l-'ulûm*, 104.

derinleşme (istiksâ) hakkında bilgi verirken, Saçaklızâde'nin 105. sayfada vermiş olduğu bilgiden bir cümle alıp, ardından sırasıyla 215, 153, 109 ve 214. sayfalarda bulunan çeşitli cümleleri bir araya getirerek konu hakkında bir paragraf oluşturmuştur.¹² Bu, bize Ahmed Fezî'nin sıradan bir özetleme işlemi yapmadığını açıkça göstermektedir.

Saçaklızâde, iktisâr, iktisâd ve istiksâ mertebelerini Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Nazmü'l-Kur'an, Belagat, Mantık ve Nahiv ilmi için sunarken,¹³ Ahmed Fezî bunların yanında Hadis Usûlü, Tasavvuf, İlham, Vaaz, Kıraat, Tecvid, Fıkıh Usûlü, Münâzara, Teşrîh, Tıp, Feraiz, Hesap, Arûz, Vaz', Sarf ve İştikak ilimleri için de bu mertebeye ayırımını yapmaktadır. Bu üçlü ayırımı yaparken Saçaklızâde'nin eser içerisinde vermiş olduğu malumattan faydalanmasının yanında, kendisi de çeşitli eserler eklemiştir.

Bunun yanında Ahmet Fezî bazen Saçaklızâde'nin cümlelerini açıklamış,¹⁴ bazen de Hadis ilminin istiksâ mertebesinde,¹⁵ fıkıh usulü ilminin her üç mertebesinde¹⁶ ve diğer bazı yerlerde Saçaklızâde'nin temas etmediği eserleri örnek olarak kaydetmiştir. Örnek olarak verilen eserlerin değişikliğe uğraması, diğer bir ifade ile Ahmed Fezî'nin tavsiye edilen bazı eserleri değiştirmesi, bize zaman içinde eğitim müfredatının değiştiğini göstermektedir. Bu değişimin gerekçesi, yeni yazılmış eserlerin diğerlerine nazaran eğitime daha elverişli bulunması olabileceği gibi, zamanla rağbet gören eserlerde eğitim kültüründe meydana gelen bir değişimin varlığından da söz edilebilir. Örnek olarak; Ahmed Fezî fıkıh usulünde iktisâr mertebesinde Saçaklızâde'den farklı olarak Hâdimî'ye (öl. 1176/1762) ait metnin okunması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁷ Saçaklızâde'nin, kendisinden otuz yıl sonra vefat eden Hâdimî'nin bu eserini görmemiş olma ihtimali çok yüksektir. Bu durum Ahmed Fezî'nin metni oluştururken yaşadığı dönemde ilgi gören eserleri de dikkate aldığını açıkça göstermektedir.

Ahmed Fezî bu risalesinde ilimlerin iktisâr, iktisâd ve istiksâ mertebelerine yoğunlaşmaktadır. Kimi zaman Saçaklızâde'nin temas etmediği ilimlere bu mertebeleri uygularken kimi zaman da Saçaklızâde'nin mertebelerde

¹² Ahmed Fezî Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 538/1, 3b.

¹³ Saçaklızâde, *Tertibü'l-'ulûm*, 211-217.

¹⁴ Örneğin; Saçaklızâde'nin dört müsned olarak ifade ettiği eserlerin neler olduğunu açıklamaktadır. Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 2a.

¹⁵ Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 2a.

¹⁶ Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 3a.

¹⁷ Kaşif Hamdi Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları Hâdimî Örneği* (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2010), 98.

zikrettiği eserlerde değişiklik yapmıştır. Bu değişiklikler bize dönemin eğitim kurumları olan medreselerde okutulan eserlerdeki değişikliği ve Ahmed Feyzî'ye göre okutulması gereken eserleri ve sıralamasını sunmaktadır.

Bu kısa malumattan sonra Ahmed Feyzî'nin *el-Müntehab min Tertîbi'l-'ulûm* risalesinde Saçaklızâde'den farklı olarak ele aldığı noktalara geçebiliriz:

Saçaklızâde, tefsir ilmi içerisinde Ebû Ca'fer et-Taberî'ye (öl. 310/923) ait eserin¹⁸ tefsir ilminin zirvesi olduğuna dikkat çekerken, Ahmed Feyzî bu noktada İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (öl. 333/944)¹⁹ ve Ebüssuûd Efendî'nin (öl. 982/1574)²⁰ tefsirlerinin de burada zikredilmesi gerektiği kanaatinde olduğu için bu iki eseri de örnek olarak eklemiştir.²¹

Saçaklızâde, Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-Keşşâf* tefsirini eleştirmiş ve onun kullanımının caiz olmadığını söyleyenlerin nakillerini vermiştir. Ancak tefsir içerisinde var olan aykırı görüşleri fark edebilen ve onlardan sakılabilen kişinin kullanmasının caiz olduğunu belirtir. Ömer Beyzâvî'nin (öl. 685/1286) tefsirinde²² ise felsefi düşüncelerin yerleştiğine değinerek, bu eseri ancak bu durumun farkına varanların kullanmasının caiz olduğunu söyler. Ahmed Feyzî ise sadece kullanımının caiz olmadığını belirten yeri naklederek *el-Keşşâf* tefsirinin kullanımının caiz olmadığını söylerken herhangi bir istisnai durumdan bahsetmez. Beyzâvî tefsirinin ise felsefeyi bilenlerce kullanılabileceğini belirtir.²³

Ahmed Feyzî, Saçaklızâde'nin Hadis ilminin iktisâd mertebesinde dört müsned olarak ifade ettiği eserlerin; Tirmizî (öl. 279/892), Nesâî (öl. 303/915), İbn Mâce (öl. 273/887) ve Ebû Dâvud'a (öl. 275/889) ait olan müsnedler olduğunu açıklamıştır.²⁴

Saçaklızâde, Hadis ilminin istiksâ mertebesinde herhangi bir eser ismi zikretmezken, Ahmed Feyzî onun başka bölümde Hadis ilmi hakkında genel

¹⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî'nin *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* adlı tefsiridir. İsmail Cerrahoğlu, "Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

¹⁹ *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* Bekir Topaloğlu, "Te'vîlâtü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/105.

²⁰ *İrşâdü'l-'akli's-selîm* Süleyman Ateş, "İrşâdü'l-'Akli's-Selîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/67.

²¹ Çorumî, *el-Müntehab min Tertîbi'l-'ulûm*, 2a.

²² *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* İsmail Cerrahoğlu, "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/260.

²³ Çorumî, *el-Müntehab min Tertîbi'l-'ulûm*, 2a.

²⁴ Çorumî, *el-Müntehab min Tertîbi'l-'ulûm*, 2a.

bilgi verirken zikrettiği *Mişkâtü'l-mesâbih*²⁵ ve bunun Tîbî'ye (öl. 743/1343) ait şerhini²⁶ bu mertebede örnek olarak vermiş ve bunlara Dârimî'nin (öl. 255/869) müsnedi, *eş-Şifâ*²⁷ ve *Mesâbih*²⁸ adlı eserleri eklemiştir.²⁹

Hadis nakletme konusunda ehliyetin önemli olduğunu vurgulayan Saçaklızâde bu konuda son olarak şunları söyler: “Dünyadaki hocaların hepsi icazet verse bile hadis nakletme ehliyeti olmayan kimseden hadis almak caiz değildir”. Ahmed Feyzi ise Saçaklızâde'nin bu konudaki söylemlerini naklettikten sonra Çorumda medfun olan hadis âlimi Yusuf Bahrî'den (öl. 1245/1830)³⁰ nakilde bulunarak onu destekler.³¹

Hadis usûlünde mertebe ayırımı yapan Ahmed Feyzi, bu mertebelerden iktisâr bölümünde Saçaklızâde'nin değinmediği Birgivî'ye (öl. 981/1573) ait metnin³² okunması gerektiğini ifade eder.

Ahmed Feyzi Tasavvuf ilmini üçlü mertebe ayırımına tabi tutarken, Saçaklızâde'nin eserinde hiç temas etmediği Birgivî'nin *Tarikatü'l-Muhammediyye*³³ ve Ali el-Kârî'nin (öl. 1014/1605) *Şerhu'n-Necm* eserine yer verir.³⁴

Saçaklızâde mev'ıza ilmine, diğer bir adıyla vaaz ilmine, ilimler hakkında genel bilgi verdiği bölümde değinip bir mertebe sıralaması yapmazken, Ahmed Feyzi bu ilim dalı içinde iktisâr, iktisâd ve istiksâ mertebelerini verip bu mertebeler için örnek olarak birer eser zikreder. Ayrıca bu ilimde en doğru

²⁵ Hatîb et-Tebrîzî (öl. 741/1340) tarafından Ferrâ el-Begavî'ye (öl. 516/1122) ait *Mesâbihu's-Sünne*'yi tamamlamak için yazılan eser. İbrahim Hatipoğlu, “Mesâbihu's-Sünne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 29/259.

²⁶ *el-Kâşif 'an haka' iki's-Sünen*. Hatipoğlu, “Mesâbihu's-Sünne”, 29/259.

²⁷ Kâdî İyâz'ın (öl. 544/1149) Peygamber sevgisine dair kaleme aldığı eseridir. M. Yaşar Kandemir, “eş-Şifâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/134.

²⁸ *Mesâbihu's-Sünne*, Ferrâ el-Begavî'nin güvenilir hadis kaynaklarından derlediği hadisleri ihtiva eden eseri. Hatipoğlu, “Mesâbihu's-Sünne”, 29/258.

²⁹ Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 2a.

³⁰ Samsun'un Verzirköprü ilçesinde doğan Yusuf Bahrî, Samsun, Amasya, İstanbul ve Mısır'da eğitim görmüş ardından Çorum'a yerleşerek vefat ettiği 1245/1830 yılına kadar burada ilim hocalığı yapmıştır. Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, 1951, 2/571; Mehmed Eren, “Çorum'daki İlmî Hayata Önemli Katkısı Olan Bir Osmanlı Âlimi: Yusuf Bahrî (1245/1830)”, *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum Sempozyum*, 2 Cilt (Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları, 2008), 413-437.

³¹ Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 2a.

³² *Risâle fi usûli'l-hadis*. Emrullah Yüksel, “Birgivî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/194.

³³ Birgivî Mehmed Efendî'nin Kur'an'a ve sünnete uygun bir dinî hayatın esaslarını ortaya koyduğu ve bid'atlara karşı uyarılarda bulunduğu eseridir. Huriye Martı, “et-Tarikatü'l-Muhammediyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011).

³⁴ Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 2b.

yolun vaaz metnini sahih olan Kütüb-i Sitteden oluşturmak olduğuna da dikkat çeker.³⁵

Saçaklızâde, ilimlerin mertebesini zikrederken tıpkı vaaz konusunda olduğu gibi kıraat ilmi hakkında da bir mertebe ayırımına gitmemiş ve ilimlerin mertebelerini konu edindiği bölümde zikretmemiştir. Ahmed Feyzi ise üçlü mertebe ayırımını kıraat ilmine uyarlamıştır. Bu uyarlamayı yaparken Saçaklızâde'nin bu ilim hakkında verdiği genel malumattan faydalanmasının yanında, onun temas etmediği mertebeler noktasında kendisi şu eserleri örnek olarak vermiştir: İktisâr mertebesinde *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*³⁶ ve *Takrîbü'n-neşr*'i³⁷ zikrederken, Şâtıbî'nin (öl. 590/1194) manzumesini³⁸ ise iktisâd mertebesinde zikretmiştir.³⁹

Saçaklızâde'nin hakkında genel bir malumat verip mertebe ayırımı yapmadığı diğer bir ilim de fıkıh usulüdür. Ahmed Feyzi, Saçaklızâde'nin değinmediği eserleri örnek vererek fıkıh usulünü iktisâr, iktisâd ve istiksâ mertebelerine ayırır. Ayrıca Saçaklızâde'nin fıkıh usulünde Yusuf el-Kirmastî'nin (öl. 900/1494) *el-Vecîz*'inden⁴⁰ daha iyi ve daha derli toplu eser görmediğini ancak buna rağmen onun bir şerhi olmadığı sözlerine karşın, Ahmed Feyzi bu esere yapılan bir şerhin rahmetli babasının kitaplığında bulunduğu dikkat çekmektedir.⁴¹ İlgili şerh Hâdimî'nin talebelerinden Ömer b. Hüseyin b. Ali el-Amidi (öl. 1200/1785) tarafından kaleme alınmıştır.⁴² Haliyle Saçaklızâde'nin vefatından sonra yazılan bu şerhi görmesi düşünülemez.

Hem Saçaklızâde hem de Ahmed Feyzi fıkıh ilmi başlığı altında başlangıç seviyesi için Şafîî mezhebine mensup Müzenî'nin (öl. 264/878) *el-Muhtasar*'ını

³⁵ Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 3a.

³⁶ İbnü'l-Cezerî'nin (öl. 833/1429) on kıraat ile ilgili yazdığı en geniş çalışmadır. Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/554.

³⁷ İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr* adlı eseri üzerine yapmış olduğu ihtisar çalışmasıdır. Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", 20/554.

³⁸ Ebû Muhammed (Ebü'l-Kâsım) Kâsım b. Fîrruh b. Halef eş-Şâtıbî er-Ruaynî'nin tam adı *Hirzül-emânî ve vehû'l-tehânî* olan ve eş-Şâtıbiyye ismiyle bilinen manzum eseridir. Abdurrahman Çetin, "Şâtıbî, Kâsım b. Fîrruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/376.

³⁹ Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 3a.

⁴⁰ *el-Vecîz fi usûli'l-fıkh*: Aynı yazarın *Zübdetü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl* isimli eserinin kendisi tarafından yapılan muhtasarıdır. Ahmet Özel, "Kirmastî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/68.

⁴¹ Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 3b.

⁴² İlgili şerh için bk. Amidi, *Şerhu'l-Veciz*, Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 1633/2, v. 7b-291b. Şerhin müellifi Amidi hakkında bilgi için bk. Akif-zade, *el-Mecmu fi'l-meşhud ve'l-mesmu*, Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 27011, s. 126.

örnek olarak vermişlerdir. Hanefî olan müelliflerimizin bu esere dikkat çekecek öğrencilerin okumaları için tavsiye etmeleri, eserin çok kıymetli olduğunun bir göstergesi olarak düşünülebilir.

Ahmed Feyzi'nin üçlü mertebe ayırımını yaptığı diğer bir alan ise kelimedir. Saçaklızâde kelimine ayrı bir önem verip onun ayrıntıları hakkında çeşitli bilgiler vermiş olmasına rağmen, mertebe ayırımı yaparken eser adı zikretmemiştir.⁴³ Eserinde kelimine ayrı bir önem veren Ahmed Feyzi, bu konuda Saçaklızâde'den birçok alıntı paylaşmıştır. Devvânî'nin (öl. 908/1502) *İsbâtü'l-vâcip* risalesinin tek bir mesele içerdiğini, bu eserin şerhi, bu şerhin bir haşiyesi olduğuna değinen Saçaklızâde, bazı öğrencilerin sadece bu risaleyi kavrayabilmek için bir sene boyunca uğraştıklarını dile getirir. Bu risale ile meşgul olmanın haram olduğunu ileri süren Ahmed Feyzi, bu hususu muhalif olanların görüşlerinin yaygınlık kazanmadığı bir meseleyi derinlemesine incelemenin yasak oluşuna bağlamaktadır. Ahmed Feyzi, bu bilgileri aktardıktan sonra Saçaklızâde'den farklı olarak; kelim meselelerinin tamamı konusunda Teftâzânî'ye (öl. 792/1390) ait *Tehzîb*'in⁴⁴ ikinci kısmının çok güzel olduğunu ifade eder.⁴⁵ Bu bağlamda kendisi de kelim sahasında eser vermiş bir müellif olmasına rağmen Saçaklızâde'nin kelim ilminde derinleşmeye pek sıcak bakmadığı vurgulanmalıdır. Nitekim kendi kaleme aldığı *Neşrü't-Tavâlî*' adlı eserin nüshalarını toplayıp imha etmek istediğine yönelik ifadeleri bunu açıkça göstermektedir. Keza Gazzâlî'nin *el-Münkiz*'daki yaklaşımının tesirinde kalarak felsefeye de oldukça mesafeli bir tavır almaktadır.⁴⁶ Felsefenin bir şubesi olarak gördüğü mûsiki ilminin tahsilini de uygun görmemesi dikkat çekmektedir. Kimi araştırmacılar Saçaklızâde'nin bu tavrında İmparatorluğunun Arap Coğrafyasında aldığı hadis ağırlıklı eğitimin etkisi olduğunu düşünmektedirler. Ama onun bu coğrafyada hocalığını yapan Abdülganî Nablusî'nin mûsiki ilmine Saçaklızâde'nin aksine oldukça müspet yaklaştığı da göz ardı edilmemelidir.⁴⁷ Dikkat çektiğimiz bu hususlarda Ahmed Feyzi'nin herhangi bir değerlendirmeye girmeksizin olduğu gibi Saçaklızâdeyi takip ettiği görülmektedir.

⁴³ Saçaklızâde, *Tertibü'l-'ulûm*, 212.

⁴⁴ Tam adı *Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm*'dir. M. Sait Özervarlı, "Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/331.

⁴⁵ Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 4a.

⁴⁶ Apaydın, "İlimlerin Rütbelendirilmesi: Saçaklızâde ve Tertibü'l-'ulûm Bağlamında Bir İnceleme", 431, 432.

⁴⁷ Nablusî'nin mûsiki hakkında görüşleri için b.k Abdülganî b. İsmâil Nablusî, *Îzahu'd-delâlât fi sema'î'l-âlât*, thk. Ahmed Ratib Hamuş (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'asır, 1981).

Saçaklızâde'nin ilimlerin mertebeleri bölümünde yer vermediği bir diğer ilim dalı Münâzara olarak da isimlendirilen Adâb ildir. Bu ilme Ahmed Feyzi yer ayırarak üç mertebe için de örnek eserler zikreder.⁴⁸

Ahmed Feyzi teşrîh⁴⁹ ilminde iktisâr, iktisâd ve istiksâ sıralamasını yaparken Saçaklızâde'nin genel malumat verirken zikrettiği eserleri örnek olarak verir. Ancak Saçaklızâde'den ayrıldığı nokta ise bu alanda yazılmış en iyi eser konusundadır. Saçaklızâde bu ilimde yazılmış en faydalı eserin İbn Sînâ'nın (öl. 428/1037) ve İmam er-Râzî'nin (öl. 313/925) tasnifi⁵⁰ olduğunu düşünürken,⁵¹ Ahmed Feyzi, en iyi eserin İmam Süyûtî'nin (öl. 911/1505) eseri olduğunu kanaatindedir.⁵²

Tıp ilmi konusunda da üçlü taksimi kendisi yapan ve bu kısımda sekiz eser zikreden Ahmed Feyzi, Saçaklızâde'nin tıp ilmi hakkında genel malumat verdiği bölümde⁵³ zikrettiği İbn Şerîf'in (Ali Çelebi) (öl. 828/1425 ?) eserine⁵⁴ ve *Tezkiret-i Dâvûd*⁵⁵ adlı esere hiç değinmemiştir.⁵⁶

Saçaklızâde'nin kısaca temas ettiği ilimlerden bir diğeri de ferâizdir. Başlangıç düzeyinde olan talebeler için kendisinin yazdığı *Teshîlü'l-ferâ'iz* ve yine kendisinin yazdığı *el-Eshel* şerhini önermektedir.⁵⁷ Ancak Ahmed Feyzi, ferâiz ilminin üçlü mertebe ayrımını gerçekleştirirken bu eserlere hiç temas

⁴⁸ Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 4b.

⁴⁹ Anatomi olarak da isimlendirebileceğimiz bu ilim dalı; canlıların yapısını ve organların bir-biriyle olan ilişkisini inceler. Esin Kahya, "Teşrîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/573.

⁵⁰ er-Râzî'nin *Kitabü'l-Hâvî*'si diğer adıyla *el-Câmi'u'l-hasir li-sinâ'ati't-Tıbb* adlı eseridir. On iki kısma ayrılan bu kitabın üçüncü kısmında anatomi konusu işlenmektedir. Bk. Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), 769.

⁵¹ Saçaklızâde, *Tertibü'l-'ulûm*, 185.

⁵² Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 4b.

⁵³ Saçaklızâde, *Tertibü'l-'ulûm*, 185.

⁵⁴ *Yâdigâr fi't-Tıbb*. Nil Sarı, "Tıp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/107.

⁵⁵ Tam adı *Tezkiretü üli'l-elbâb ve'l-câmi' li'l-'acebi'l-'ucâb* olan bu eser Dâvûd b. Ömer el-Ekmeh ed-Darîr el-Antâkî (öl. 1008/1599) tarafından yazılmıştır. Ayşegül Demirhan Erdemir, "Dâvûd-i Antâkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/26.

⁵⁶ Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 4b.

⁵⁷ Saçaklızâde, *Tertibü'l-'ulûm*, 162.

etmemiş, başlangıç seviyesi (iktisâr) için İmam Şihâbüddîn⁵⁸ ve Mahmud Kırşehirî'nin⁵⁹ teliflerini örnek olarak sunmuştur.⁶⁰

Hesap ilminde de üçlü mertebe ayırımını Ahmed Feyzi yapmıştır. İktisâd mertebesinde *el-Lüma*⁶¹ ve *el-Kafî*'yi,⁶² iktisâd mertebesinde ise *Hulâsa*⁶³ adlı eserleri örnek olarak vermiştir.⁶⁴ Saçaklızâde'nin bu alanda yazılmış en güzel eserlerden biri olarak betimlediği İbnü'l-Hâim'e ait olan *Nüzhetü'n-nüzzâr fi smâ'ati'l-gubâr*'a ise hiç temas etmemiştir.⁶⁵

Ahmed Feyzi, Belagat ilminde Saçaklızâde'nin temas ettiği eserlere⁶⁶ ve üçlü mertebe ayırımını yaptığı kısımda⁶⁷ değindiği eserlere, başka telifler de ekleyerek bu ilmin mertebelerini aktarmıştır.⁶⁸

Arûz ilmi noktasında Saçaklızâde'nin herhangi bir sıralama yapmaksızın değindiği eserleri iktisâr ve iktisâd mertebelerine koyan Ahmed Feyzi, istiksâ mertebesinde ise Saçaklızâde'den farklı olarak *Risâletü'l-Hazreciyye*⁶⁹ ve şerhlerini zikretmektedir.

⁵⁸ Ebu Hamid Ahmed b. Mahmud b. Ali b. Ebi Talib. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* (Beyrut: Dâr-u İhyai't-Turasi'l-Arabi, ts.), 2/1250.

⁵⁹ *Er-Risâletü'l-mahmûdiyye* veya *Ferâizu'l-mahmûdiyye* isimleri ile anılmaktadır. *el-Fehresü's-ş-şamilü li't-türasi'l-arabi el-İslâmî el-mahtut el-Fıkh ve Usûlühu* (Amman: Müessesetü Âli Beyt, 1999), 4/357.

⁶⁰ Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 4b.

⁶¹ Tam adı *el-Lüma' fi'l-Hisâb* olan bu eser İbnü'l-Hâim tarafından kaleme alınmıştır. Ferâiz hesaplarına giriş olarak kaleme alındığı için fıkıh açısından da önem taşımaktadır. İhsan Fazlıoğlu, "İbnü'l-Hâim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/63.

⁶² Ebû Bekir el-Kerecî'nin (öl. 410/1019'dan sonra) *el-Kâfi fi'l-Hisâb* adlı eseri. Muhammed Süvey-sî, "Hesap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/257; Melek Dosay Gökdoğan, "Kerecî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/278.

⁶³ Tam adı *Hulâsatü'l-Hisâb* olan bu eser Şeyh Bahâî diye tanunan İranlı âlim Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyin b. Abdissamed el-Âmilî (öl. 1031/1622) tarafından matematik alanında yazılmıştır. Ömer Okumuş, "Âmilî, Bahâeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/61.

⁶⁴ Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 4b.

⁶⁵ Saçaklızâde, *Tertibü'l-'ulûm*, 181.

⁶⁶ Saçaklızâde, *Tertibü'l-'ulûm*, 154.

⁶⁷ Saçaklızâde, *Tertibü'l-'ulûm*, 215.

⁶⁸ Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 5a.

⁶⁹ Abdullah b. Osman el-Hazrecî'ye (öl. 627/1230) ait olduğu kabul edilen aruz ve kafiye alanında yazılmış kaside türü eserdir. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "el-Hazreciyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/146.

Ahmed Feyzi, vaz' ilminde üçlü sırlama ayrımını Saçaklızâde'nin zikrettiği eserler arasından yaparken, bu ilmin istiksâ mertebesine İsmüddin'in⁷⁰ (öl. 945/1538) *Vaz'ıyye*⁷¹ için yaptığı şerh ve haşiyeleri ekler.⁷²

Nahiv ilminde Saçaklızâde'nin yapmış olduğu üçlü mertebe ayırımına⁷³ Ahmed Feyzi şu eserleri ekler: İktisâr mertebesine Ömer Beyzâvî'nin *el-Lübb'ü*⁷⁴ ve Teftâzânî'ni *el-İrşâd*'ını,⁷⁵ iktisâd mertebesine *el-İzhâr*⁷⁶ ve *el-Elfiyye*'yi⁷⁷ eklerken, istiksâ mertebesi için hiçbir eser zikretmeyen Saçaklızâde'nin yerine bu mertebe için *Şerhu'l-Câmî*⁷⁸ adlı eseri söyler.⁷⁹

Saçaklızâde sarf ilmi konusunda genel bilgi verdiği bölümde birkaç eser zikrederken, üçlü mertebe ayrımı yaptığı bölümde sarf ilmini ele almamıştır. Ahmed Feyzi ise klasik üçlü ayrımını bu ilme de uygulamıştır. Bu ayırmda Saçaklızâde'den farklı olarak; iktisâr mertebesinde *el-Binâ* ile birlikte *el-Em-sile*'yi, İktisâd mertebesinde *İzzeddin*⁸⁰ ile beraber *Maksûd* veya *el-Merâh*⁸¹ ve

⁷⁰ Ebû İshâk İsmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyîni (öl. 945/1538). İsmail Durmuş, "İsferâyîni, İsmüddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/516.

⁷¹ *Vaz'ıyye* ismiyle kastedilen eser Adudüddin el-Îcî'nin (öl. 756/1355) risâlesidir. İsmüddîn bu esere eş-Şerhu'l-İsmî li'r-Risâleti'l-Vaz'ıyye adıyla bir şerh yazmıştır. Durmuş, "İsferâyîni, İsmüddîn", 22/517.

⁷² Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-ulûm*, 5b.

⁷³ Saçaklızâde, *Tertibü'l-ulûm*, 216.

⁷⁴ *Lübbü'l-elbâb fi 'ilmi'l-i'râb*: İbnü'l-Hâcib'in (öl. 646/1249) nahiv konusunda yazdığı *el-Kâfiye*'nin muhtasarıdır. Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/102.

⁷⁵ *el-İrşâd (İrşâdü'l-hâdi)*: İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı nahiv kitabının muhtasarıdır. Şükrü Özen, "Teftâzânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/306.

⁷⁶ Tam adı *İzhârü'l-esrâr* olan bu eser Birgîvî tarafından kaleme almıştır, Osmanlı medreselerinde nahiv konusunda ders kitabı olarak okutulmuştur. Yüksel, "Birgîvî", 6/193.

⁷⁷ İbn Mâlik et-Tâî'nin (öl. 672/1274) manzum olarak oluşturduğu meşhur eseridir. Abdülbaki Turan, "İbn Mâlik et-Tâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/169.

⁷⁸ Diğer bir ismi *el-Fevâ'idü'z-ziyâ'ıyye* olan bu eser Abdurrahman Câmî (öl. 898/1492) tarafından İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sine şerh olarak yazılmıştır. Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/98.

⁷⁹ Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-ulûm*, 5a.

⁸⁰ Bununla kastedilen İzzeddin ez-Zencânî'nin (öl. 660/1262 [?]) *el-İzzî fi't-Tasrîf* adlı eseridir. Ahmet Özel, "Zencânî, İzzeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/253.

⁸¹ Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un (öl. VIII. [XIV.] yüzyılın başları) *Merâhu'l-ervâh* adlı eseridir. Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan ve "sarf cümlesi" diye tanınan, Emsile, Binâ, Maksûd ve İzzî'yi de içine alan risâlelerin sonuncusudur. Kenan Demirayak, "Merâhu'l-Ervâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/165.

Cemal el-Halvetî'nin (Cemalettin İshak Karamânî, öl. 933/1527) *et-Tevâbi'*⁸² adlı eserini ekler.⁸³

Saçaklızâde ilimlerin mertebeleri hakkında örnek eserler verdiği bölümün sonunda, mertebelerin bilinmesindeki amacın ezberlemek değil, eserlerin içerdiği bilgilerin kavranması olduğunu, kavrama işleminin ise kişinin ihtiyacı olan bilgiyi istihraç ederek mütalaa ile elde edebileceğini söyler. Ahmed Feyzi ise bu bilgileri aktardıktan sonra Saçaklızâde'yi destekleyen *ed-Dürri'l-muhtâr*'dan⁸⁴ şu alıntıyı yapar: Âlim terkipten manayı çıkarabilen kimsedir.⁸⁵

Sonuç

İlimler tasnifi alanında yapılan çalışmalar arasında Saçaklızâde'nin *Tertîbü'l-'ulûm* isimli eseri önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda eserin, medreselere ait ders müfredatını tanıtır ve gerekli gördüğü yerlerde tenkide tabi tutması kıymetini bir kat daha artırmaktadır. Eserin geçmişten günümüze kadar bazı çalışmalara konu olması da bunu göstermektedir. Bunlardan biride Ahmed Feyzi Çorumî'nin *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm* adlı çalışmasıdır. Müellif eserini Saçaklızâde'nin *Tertîbü'l-'ulûm*'undan yaptığı seçkilerle oluşturmuştur. Seçki işlemini yaparken bazen Saçaklızâde'nin cümlelerini aynen iktibas etmiş, bazen onun farklı konularda zikrettiği cümleleri bir araya getirmiş, bazen de cümlelerine çeşitli açıklamalar yapmıştır. Bunların yanında Saçaklızâde'nin birkaç ilim için yaptığı üçlü (başlangıç, orta ve ileri seviye) mertebe ayırımını, hemen hemen her ilim için uygulayarak her seviyede okunması gereken kitapları zikretmiştir. Sonuç olarak Ahmed Feyzi sadece seçki işlemini doğrudan alıntılama şeklinde yapmamış, gerekli gördüğü yerlerde değişiklikler yaparak eserini oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmet. "Gaznevî, Ahmed b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/486-487. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbnü'l-Cezerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/551-557. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

⁸² Reşat Öngören, "Karamânî, Cemâleddin İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/449.

⁸³ Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 5a.

⁸⁴ Muhammed b. Abdullah et-Timurtaşî'nin (öl. 1006/1598) *Tenvîrü'l-ebşâr* adlı eserine Haskefî'nin (öl. 1088/1677) yazdığı şerhtir.

⁸⁵ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkı İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtar* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2011), 8/226; Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 5b.

- Apaydın, Yasin. "İlimlerin Rütbelendirilmesi: Saçaklızâde ve Tertübü'l-ulûm Bağlamında Bir İnceleme". *İlimleri Sınıflamak İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*. ed. Mustakim Arıcı. İstanbul: Klasik, 2019.
- Arslan, Ahmet Turan. "Vasiyetnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/556-558. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ateş, Süleyman. "İrşâdü'l-Aklî's-Selîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/67-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Atik, M. Kemal. "Ca'berî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/527-528. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bağdatlı, İsmâil Paşa. *Hediiyetü'l-ârifin*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1951.
- Bağdatlı, İsmâil Paşa. *Hediiyetü'l-ârifin*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1951.
- Baktır, Mustafa. "İbn Melek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/175-176. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Bayraktar, Mehmet Faruk. "Zernüci". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/294-295. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bingöl, Abdulkuddüs. "Ebherî, Esîrüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/75-76. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bulut, Ali. "Hamza b. Turgut Aydınî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek-1/528-529. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Cebeci, Lütfullah. "Mefâtihu'l-Gayb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/348-350. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/105-107. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/260,261. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Çağrıncı, Mustafa. "İhyâü Ulûmi'd-Dîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/10-13. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çelebi, İlyas. "Remil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/555-556. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Çelik, Yüksel. "Seyyid Şerif Cürcani'nin Dilociliği Ve Dilociliğe Yöneltilen Tenkitler Ve Tahlili". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (Kasım 2017), 143-153.
- Çetin, Abdurrahman. "Şâtübî, Kâsım b. Firruh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çorumî, Ahmed Feyzi. *el-Müntehab min Tertîbi'l-'ulûm*. Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 538/1, 1b-7b.
- Demirayak, Kenan. "Merâhu'l-Ervâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/165-166. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Demirhan Erdemir, Ayşegül. "Dâvûd-i Antâkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/26-27. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Dosay Gökdoğan, Melek. "Kerecî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/277-278. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Durmuş, İsmail. "İsferâyîni, İsmüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/516-517. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. "Kavzîni, Hatip". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/156-157. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Durusoy, Ali. "eş-Şemsiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/530-531. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ercan, Abdullah. XIV. *Yüzyıldan Günümüze Çorumlu Şairler*. İstanbul: Çorum Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1998.
- Eren, Mehmet. "Çorum'daki İlmî Hayata Önemli Katkısı Olan Bir Osmanlı Âlimi: Yûsuf Bahrî (1245/1830)". *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum Sempozyum*. 1/413-437. Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları, 2008.
- Erkoç, Ethem. "Ahmet Feyzî Çorumî ve Feyzül-Vahib fi-Necat-i Ebi Talib Adlı Eseri". *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum Sempozyum*. 1/355-365. Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları, 2008.
- Fazloğlu, İhsan. "İbnü'l-Hâim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/62-65. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Görgün, Tahsin. "Îcî, Adudüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/410-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Görgün, Tahsin. "Molla Fenârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/247-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Gümüş, Sadreddin. "Cürcânî, Seyyid Şerîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/134-136. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Güngör, Mevlüt. "Begavî, Ferra". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hatipoğlu, İbrahim. "Mesâbihu's-Sünne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/258-260. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki. *Reddü'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtar*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 2011.
- İbnü'n-Nedim, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- Kahya, Esin. "el-Kânûn fi't-Tıb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/331-332. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kahya, Esin. "Teşrîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/573-575. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Kallek, Cengiz. "el-Hidâye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/471-473. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kandemir, M. Yaşar. "eş-Şifâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/134-138. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Kandemir, M. Yaşar. "İbn Hacer el-Askalânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/514-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâr-u İhyai't-Turasi'l-Arabi, ts.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemû'l-müellifin : Teracimu musannifi'l-kütübi'l-arabiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemû'l-müellifin : Teracimu musannifi'l-kütübi'l-arabiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Kelpetin Arpaguş, Hatice. "Kara Dâvud İzmitî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/359-360. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kılıç, Hulusi. "İbnü'l-Hâcib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/55-58. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kılıçer, M. Esat. "Buhârî, Tâhir b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/376. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kiraz, Celil. "Saçaklızade Mehmed Efendi'nin Beyzavi'ye yönelik eleştirileri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (Ocak 2006), 319-367.
- Koca, Ferhat. "el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/446-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Koca, Ferhat. "el-Muhtasar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/64-66. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Martı, Huriye. "et-Tarikatü'l-Muhammediyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/106-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Nablusî, Abdülganî b. İsmâil. *İzahu'd-delalât fi sema'i'l-âlât*. thk. Ahmed Ratib Hamuş. Beyrut: Dâr-u'l-Fikri'l-Mu'asır, 1981.
- Okumuş, Ömer. "Âmilî, Bahâeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/60-61. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Okumuş, Ömer. "Câmî, Abdurrahman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/94-99. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Okur, Kaşif Hamdi. *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları Hâdimî Örneği*. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2010.
- Öncü, Mustafa. "Sobicevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/342. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Öngören, Reşat. "Karamânî, Cemâleddin İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/448-449. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Muğni'l-Lebib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/384-386. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Özcan, Tahsin. "Saçaklızâde Mehmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/368-370. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özel, Ahmet. "Bezzâzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/113-114. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

- Özel, Ahmet. "Kâdîhan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/121-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özel, Ahmet. "Kirmastî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/67-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Özel, Ahmet. "Müntecbüddin el-Hemedânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/25-26. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özel, Ahmet. "Zencânî, İzzeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/253-254. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özen, Şükrü. "Müzenî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/246-250. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özen, Şükrü. "Teftâzânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/299-308. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özen, Şükrü. "Tenkîhu'l-'Usûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/454-458. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özerverli, M. Sait. "el-Emâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/73-75. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özerverli, M. Sait. "Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/331-332. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Saçaklızâde, Muhammed B. Ebi Bekr El-Mer'âşî. *Tertîbü'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1988.
- Sarı, Nil. "Tıp". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/101-111. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Sarioğlu, Hüseyin. "Râzî, Kutbüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/485-487. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Serkîs, Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ Serkîs ed-Dımaşkî. *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-'arabiyye ve'l-mu'arreb*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Segafetü'd-Diniyye, ts.
- Süveysî, Muhammed. "Hesap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/257. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Şahin, Kamil. "Ahmed Feyzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/67-68. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Şimşek, Murat. "İlimler Tasnifi Açısından Fıkıh ve Usûlü". *Bakî Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası* 19 (Haziran 2013), 59-74.
- Tahir, Bursalı Mehmed. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Topaloğlu, Bekir. "Te'vilâtü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "el-Hazreciyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/146. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Turan, Abdulkâki. "İbn Mâlik et-Tâî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/169-171. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Türker, Ömer. "İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi". *İlimleri Sınıflamak İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*. ed. Mustakim Arıcı. İstanbul: Klasik, 2019.

- Unat, Kamil. "Zîc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/397-398. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Akâidü'n-Neseфі". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/217-219. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Beyzâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/100-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Taşköprizâde Ahmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/151-152. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yazıcı, İshak. "Semerkandî, Ebü'l-Leys". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/473-475. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. "el-Kasîdetü'n-Nûniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/571-572. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. "Sühreverdî, Şehâbetin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/40-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yüksel, Emrullah. "Birgîvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/191-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- el-Fehresü's-şâmilü li't-türasi'l-'arabi el-İslamî el-mahtut el-Fıkh ve Usûlühu*. Amman: Müessesetü Âli Beyt, 1999.

Ek 1: Risalenin Tahkiki ⁸⁶

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله والسلام على عباده اللذين اصطفى، ربنا آتانا من لذك رحمة وهبى لنا من أمرنا رشدا

وبعد؛

فهذا منتخب من ترتيب العلوم للمرعشى محمد المدعو بساجقلى زاده ابتغاء لانتفاع الكلي للطلبة في تسهيل تحصيلهم؛ إذ لكل علم متنا متيناً ووضعوا لها شروطاً وجعلوا للشروح حواشي رقيقة حتى صار لبعض المتون حاشية على حاشية شرحه، فنقل الحمل وطالت المسافة حين قل الزاد وهزلت الرحلة. فال أمر الطلبة إلى أن تركوا بعض الفنون المعتبرة رأساً ومن بعضها ثلثاً أو نصفاً، وهذا خلاف ما عليه السلف.

قال في تعليم المتعلم "كان المشايخ يختارون للمبتدئ صغارات الكتب المبسطة لأنه أقرب إلى الفهم والضببط وأبعد من الملاله وأكثر وقوعاً بين الناس" انتهى. ولا يفهمون كثيراً من الحواشي فتذهب فطنتهم. نعم الاشتغال بحاشية بعض الفنون بعد فهم أصول مسائله وإن كان لائقاً إلا أنه قبل تحصيل ما يتوقف عليه كان مدار

⁸⁶ Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*.

تنزلهم وعدم وصولهم إلى مقاصدهم فأردت أن أنبئكم بخير من ذلكم وأدلكم على تجارة تنجيكم عما يردكم بإنشاء رسالة منتخبة ما اشتمت الحاجة من ترتيبها وما توفقي إلا بالله وإليه أنيب.

مقدمة في أن لكل علم اقتصار بالراء واقتصاد بالادال واستقصاء.

أما التفسير:

فالاقتصار فيه ما يبلغ مثل القرآن في المقدار كالوجيز للواحد والاقتصاد ما يبلغ ثلاثة أضعاف القرآن ك الوسيط للواحد وما وراء ذلك استقصاء وقد أفرده فيه بعض العلماء ببيان إعراب القرآن ووجوه تراكيبه كالكتاب المسمى بـ **الفريد في إعراب القرآن المجيد** في أربع مجلدات لابن العز بن [رشيد] الشافعي، طوبى لمن نال بنسخة منه.

وقد جمع السيوطي علوم القرآن في كتابه المسمى بال**إتقان** ينبغي لكل عالم أن يستصحيه ذكر أنه جعله مقدمة لتفسيره المسمى بـ **مجمع البحرين**، قال في **الإتقان**: [إن ١/ب] التفسير المعول عليه هو تفسير الإمام أبي جعفر الطبري المدني أجمع العلماء المؤلفون على أنه لم يؤلف مثله، أقول وكذا تفسير الإمام أبي منصور الماتريدي وأبي السعود العمادي وأما تفسير **الكشاف** لمحمود الزمخشري وإن قيل في مدحه:

إن التفاسير في الدنيا بلا عدد وليس فيها عمري مثل كشاف

إن كنت تبغي الهدى فالزم قرأته فالجهل كالداء والكشاف كالشافي

لكن قال بعض العلماء: إن صاحب **الكشاف** فسر معظم أي القرآن برأيه الفاسد فبعضه ظاهر وبعضه أخفى من دبيب النمل فشتت أهل السنة وجهلهم ورامهم بوعوة الكلب وقال: إنهم حمر مؤكفة إلى غير ذلك، فلا يجوز استعماله لأن إثمه أكبر من نفعه. وتفسير عمر البيضاوي لمن يعرف الحكمة.

وأما الحديث:

فالاقتصار فيه بالراء تحصيل ما في **الصحيحين** يعني **صحيح البخاري** و**صحيح مسلم** من الأحاديث بتصحيح نسختها على رجل خبير يعلم متن الحديث بحيث يقدر على طلب ما يحتاج وقت الحاجة ولا يلزم حفظ متون الحديث كما لا يلزم حفظ أسامي الرجال لأن فيه حرجا عظيما. وأما الاقتصاد فيه أن تضيف إلى **الصحيحين** الأحاديث المذكورة في المسندات الأربعة الصحيحة وهي مسند الترمذي والنسائي وابن ماجه وأبي داود،

وأما الاستقصاء فما وراء ذلك إلى استيعاب كل ما نقل من الضعيف والقوي ك**مسند الدارمي** و**الشفاء** و**المصابيح** و**مشكاة المصابيح** وله شرح واف للطبيي ينبغي لكل عالم أن يستصحيه، وقد اشتهرت الإجازة من الشيخ المحدث لمن أنس منه أهلية لإفادة الحديث قال السيوطي في **الإتقان**: شرط جواز إفادة الحديث الأهلية لا الإجازة. وإنما اصطلاح على الإجازة لمن علم عدم أهليته لإفادة الحديث⁸⁷، ومن ليس له أهلية لإفادة الحديث لا يجوز أخذ الحديث ولو أجاز له شيوخ الدنيا جميعا. قال يوسف بحري في رسالة **الإجازة**: فجزى الله عنا بالخيرات الأسلاف الذين نقلوا أحاديث النبي صلى الله عليه وسلم نقلا صحيحا ليس فيه زيغ عن الوسط إلى الأطراف أسانيدهم حجة [٢/أ] ومراسيلهم محجة، فهم حراث الدين وأعلام اليقين وكهف المجتهدين، ولم يجوزوا نقل

⁸⁷ «إنما اصطلاح الناس على الإجازة لأنها كاشهاده من الشيخ بالأهلية، ويحرم على الشيخ الإجازة لمن علم عدم أهليته لإفادة الحديث». Saçaklızade, *Tertibü'l-'ulûm*, 168. أضيف نص ساجقلى زاده في الهامش لفهم المعنى المقصود في المتن صحيحا

الحديث من غير إذن بطريق من طرق التحديث ولو كان النقل على وفق الصحيح على ما نقل على القاري عن زين الدين العراقي بالتصريح، انتهى.

وأما أصول الحديث:

فالاقتصار فيه متن إمام البركوي والاقتصاد شرح النخبة لابن حجر والاستقصاء ألفية العراقي.

وأما علم التصوف:

فالاقتصار فيه مثل رسالة القشيري وزين الدين الحافي ورسالة نجم الدين الكبروي والاقتصاد شرح النجم لعلي القاري وكتاب عوارف المعارف والإحياء من قبيل الاستقصاء وكذا الطريقة المحمدية وشروحها.

وأما [ال] علم اللدني:

فهو غير التصوف؛ وهو لا يحصل بالتعليم والتعلم، وإنما يحصل بالمجاهدة التي جعلها الله تعالى مقدمة للهداية كقوله تعالى ﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا﴾ [العنكبوت، ٦٩/٢٩] ويسمى علم المكاشفة وعلم الولاية وعلم الباطن وعلم الأسرار وعلم المكنون وعلم الوراثة وعلم الحقيقة. قال في التفسير الكبير: الصوفية سمو العلوم الحاصلة بطريق المكاشفة العلوم اللدنية ولذلك الفن اصطلاحات يشين العالم المدرس جهلها كالجمع والفرق والفناء والبقاء والتجلي والشرب والري والسكر والصحو إلى غير ذلك، قال القشيري: هذه الطائفة يستعملون ألفاظاً فيما بينهم قصدوا بها ستر معانيهم عن باينهم غيرة منهم على أسرارهم لم تشيع في غير أهلها فما يفهم من ظاهر كلماتهم المخالف للشرع له تأويل لا يخالف له وما سماه الصوفية بالذوق والشرب والري والسكر والصحو والفناء والبقاء والتجلي إلى غير ذلك لا يمكن التعبير عن حقائقها وإنما يعرفها من ذاقها كلذة الجماع وما يبين في كتب التصوف كرسالة القشيري تقريب إلى الأفهام بدون الإفهام التام فإن السكر مثلاً لا يعرف حقيقته إلا من سكر. وبالجملة أن علم التصوف ليس علم اللدني قال في الإحياء: الشريعة عبارة عن الظاهر والحقيقة عبارة عن الباطن.

وأما علم الموعظة:

فالاقتصار فيه نصاب الأحتساب [٢/ب] والاقتصاد كتاب تشبيه الغافلين والاستقصاء ك السنانية، وأغلب ما ألف في الموعظة مشحون بالحكايات الكاذبة والأحاديث الموضوعة ينقلها جهلة الواعظين فيوقعون أمثالهم الجهلة في ضلال مبين. والطريق الأسلم في الموعظة أن يرتب من كتب السنة الصحيحة، إذ الموعظة علم جمع منه ما هو سبب الانزجار من المنهيات والانزعاج إلى المأمورات من الأمور الخطابية المناسبة لطباع عامة الناس.

وأما علم القراءة:

وأما الاقتصار في علم القراءة المشهورة النشرة في قراءة العشر وتقريب النشر والاقتصاد منظومة الشاطبي والاستقصاء ما زاد عليها فالقراءة علم مذاهب الأئمة في قراءة نظم القرآن على مخارج الحروف وصفاتها والتجويد معرفة حقائق صفات الحروف مع قطع النظر عن الخلاف فيها. فعلم أن علم القراءة يخالف علم التجويد، إذ المقصود من الأول معرفة أحوال الأئمة في نفس الحروف وصفاتها والمقصود من الثاني معرفة حقائق صفات الحروف مع قطع النظر عن الخلاف.

فالاقتصار في التجويد رسالة الجزري وتركية قره باش والاقتصاد كتاب جهد المقل وشرحها والاستقصاء ما زاد عليها. ومن العجب أن العلوم المتعلقة بنظم القرآن المجيد من القراءة والتجويد قد وجدناها مهجورة في أمثال ديارنا، تجد أكثر من يحمل فوق رأسه العمامة الكبرى لا يدرون أكثر مسائل القراءة والأداء ويقرون القرآن كالنساء، وأهل القرى غفلوا عنها أو أن تحصيهم ثم منعتهم رباستهم عن تعلم علومها والجلوس بين أيدي شيوخها

لتصحيح حروفه ومعرفته وجوه قراءتها، ثم يفتخر بعض أولئك بما يتفوه به من اصطلاحات الفلاسفة ولعل تلك العادة سرت إلينا من بلاد الشيعة التي أهاليهم إخوان الفلاسفة المعرضين عن طريق أهل السنة.

وأما أصول الفقه:

فالإقتصار فيه متن الخادمي والاقتصاد هو ذلك المتن مع شرحه والاستقصاء التوضيح مع حاشية التلويح، قيل ما رأينا في هذا الفن أحسن وأجمع من [أ/٣] الوجيز ليوستف الكرماسني لكن لم نر له شرحاً، أقول شرحه موجود في بيت كتب الموقوفة لأبينا المرحوم رَوَّحَ اللهُ رُوحَهُ.

وأما علم الفقه:

فالإقتصار فيه نحو مقدمة المزني والغزنوي والاقتصاد نحو مختصر القوري والاستقصاء كالهداية وشرحها وكنوادر الفقه نحو فتاوى قاضيخان والتارخانية والبزائية وأحسن ما تضمن النواذر وأدقه كتاب الأشباه والنظائر لابن النجيم لا بد من أن يصتصحه.

وأما علم الكلام:

فالإقتصار فيه متن عقائد النسفي والعضدي وقصيدة الأمالي وقصيدة النونية والاقتصاد شرح عقائد النسفي للتفتازاني والعضدي لجلال الدواني والاستقصاء متن المواقف لعضد الدين والمقاصد للتفتازاني وشرحيهما وقول التفتازاني "مبتين على الأدلة القطعية" وهو ظاهر. قال الغزالي في الإحياء: الإقتصار في علم الكلام معرفة عقائد أهل السنة بلا اشتغال بالدليل، وأما الاقتصاد فمعرفة بأدلة نقلية بحيث يتمكن من مناظرة المبتدع ولا يخفى أن من لم يشتغل بأدلة العقائد لا يقدر على دفع شبهات الناس في العقائد ولا يندفع حاجة العامة بمرتبة الإقتصار بالراء من الكلام فتعين أن مرتبة الاقتصاد بالدال فرض كفاية، وأما الاستقصاء ففي كونه فرض كفاية حرج عظيم، وقس عليه الفقه وباقي العلوم.

وَنَهَى السلف عن الاستقصاء في علم الكلام ينبغي أن يخص بالبحث عن غير العقائد كبحث الجوهر والأعراض أو زيادة تقرير الأدلة العقائد وزيادة أسئلة وأجوبة والأحق أن يخص بالأخير. قال محيي السنة: اتفق السلف من أهل السنة على النهي عن الخوض في علم الكلام، وقال في الخلاصة: تعليم علم الكلام وراء قدر الحاجة منهي عنه، وقدر الحاجة ما يقدر به على إثبات المذهب ودفع الخصم كما في البزائية وهو مرتبة الإقتصار بالدال. وقد هجر الغزالي عن الاستقصاء في الكلام، وكذا هجرته وتبرأت وتبت منه إلى الله تعالى الذي يقبل التوبة وهذا القول مني بعد تألفي فيه نشر الطوالع والآن أتمنى أن أجمع نسخه المنتشرة وأحرقها بالنار لئلا يبق مني أثر في الكلام، لكن لا أقدر على ذلك وأسأل الله أن لا يحشرني في يوم القيامة مع المتكلمين. [ب/٣]

قال صلاح الدين في حاشية شرح العقائد: الاشتغال بتفاصيل أدلة الكلام تقاسي القلب، ولذا ترى أكثر طلبته تاركي الصلاة ومرتكبي الكبائر ومضيعي العمر فيما لا يعنيه انتهى. وأقول: فقد وجدنا قسوة القلب عند الاشتغال بها، فنسأل الله أن يقبل عثراتنا. ومن اطلع على شرح فقه الأكبر لعلي القاري مع ذيل شرحه اطلع على عامة المذكورات.

ثم إن لعلم الكلام مبادئ ومقاصد، أما المبادئ فهي المسائل العقلية كمباحث الأدلة والنظر ومباحث الأعراض والجواهر. وأما المقاصد فهي المسائل الاعتقادية التي هي مباحث الإلهيات والنبوة والمعاد مع إيراد الأدلة العقلية والنقلية ومجادلة الفرق المخالفة والكلام يشملهما وقد اقتصر في بعض الرسائل على بعض عقائد الكلام كعقائد الإمام النسفي والإمام العضدي واكتفي بشرحيهما طلبه الزمان عن الاشتغال بمبادئ الكلام فغفلوا عن القواعد

العقلية الكلامية وظنوا أن تلك القواعد إنما تطلب من كتب الفلسفة فألقوا [ب]أيديهم إلى التهلكة وصرخوا شطر أعمارهم إلى ما يؤدي بهم إلى الخيبة.

ومن المؤلفات في بعض مسائل الكلام رسالة **إثبات الواجب** للدواني ولها شرح وحاشية على الشرح، فيشتغل بمدارستها بعض الطلبة مقدار سنة ومضمونها مسئلة واحدة، هي: أن للعالم إلهًا واجب الوجود مع أدلة طويلة واهية ومجادلات كثيرة لا ينتج الاشتغال بها إلا توهين العقيدة. وقد رأيت بحث إثبات الواجب في **المواقف** مع شرحه مقدار ورقتين، وهو أطول كتب الكلام، فيتعجب من طلبه هذا الزمان المشتغلون بدراسة إثبات الواجب، ولا شك في حرمة الاشتغال بتلك الرسالة لأنها استقصاء في مسئلة كلامية لم نسمع من خالفها وهو منهي عنه، فنعم المؤلف في جميع مسائل الكلام ما ألفه التفتازاني من القسم الثاني من **التهذيب** رزكم الله تعالى مطالعته وتعلمه.

أما علم المنطق:

فالاقتصار فيه **إيساغوجي** مع شرحه للحسام الكاتي والاقتصاد **الشمسية** مع شرحه للقطب وما زاد على ذلك استقصاء كشرح **المطالع** وغيره، ومن سوء تدبير طلبه هذا الفن اشتغالهم بشرح **الفناري** [٤/١] مع حاشية قول أحمد بعد تمام حسام الكاتي، والمبتدئ لا يفهمها قيل إتمام شرح الشمسية مع حاشية السيد مع قره داود. فإن الاشتغال بغرائب قيل فهم مسائله الواضحة يمنع فهم ذلك الفن، والأولى أن يبدأ المنطق بشرح حسام الكاتي ثم بشرح الشمسية إلى تمام تصديقاته ثم الطالب مخير، إن شاء اكتفى من ذلك الفن بهذا القدر وإن شاء اشتغل ببعض الحواشي مثل حاشية قول أحمد على طريق المباحثة.

قال الغزالي: لا وثوق بفقهاء من لم يمتطق يعني لا يعرف المنطق إما بالسليقة كالمجتهدين أو بالتعلم كمن دونهم وهو داخل في الكلام ودخوله في الفلسفة لا يوجب كونه حراما، إذ هي ليست بجميع أجزائها حراما وإنما الحرام فيها الإلهيات والطبيعات، بل دخوله في الكلام يقتضي كونه فرض كفاية لكونه من مبادئ أصول الفقه، إلا أن بعض مباحثه قليل الجدوى جدا كتفصيل كليات الخمس والموجهات فالأولى أن يصرف عنان الفكر عن الخوض بها فإن العلم كثير والعمر قصير.

وأما الآداب ويسمى علم المناظرة وعلم الخلاف:

فلا شك في استحباب تحصيله، فالاقتصار فيه **متن العضدية** و**متن البركوي** و**متن طاشكيري** زاده و**متن الحسنية** و**متن آداب البحث**، والاقتصاد **متن ولدية الآداب** للمؤلف وشروح ما ذكر من المتون في الاقتصار،

والاستقصاء مثل تقرير قوانين هذا المؤلف، وما رأينا في هذا الفن متنا أحسن من متن الآداب للكفوي، وله شرح مختصر للحصاري فينبغي لكل من يطلب العلم أن يستصحبه.

والاقتصار في التشريح تصنيف ابن سينا والاقتصاد تصنيف الإمام الرازي وما زاد عليه استقصاء وما رأينا في هذا الفن متنا أحسن من تأليف الإمام السيوطي. فهو علم يبحث فيه عن أعضاء الإنسان وكيفية تركيبها، وهو من مبادئ علم الطب ومن فوائده معرفة حكمة الخالق وحسن تدبيره.

فالاقتصار في الطب مقدمة الإمام عضد الدين أو متن قانون أو منظومة سباهي زاده أو منظومة فداني وغيرها، والاقتصاد شرح المقدمة أو شرح القانون أو مختصر الوجيز مع شرحه للجمال الحلوتي وغيرها وما وراء ذلك استقصاء.

والاقتصار في الفرائض:

ما ألفه الإمام شهاب الدين ومحمود القرشيري والاقتصاد متن السراجية وشرح الشهاب وشرح القرشيري والاستقصاء شروح السراج كالسيد الشريف والسيد التفتازاني

[وأما علم الحساب]

والاقتصاد في الحساب متن اللمع والكافي والاقتصاد الخلاصة وما وراء ذلك استقصاء وقال الغزالي في الإحياء بعد بيان فرضية الحساب على الكفاية: وأما التعمق في دقائق الحساب فهي فضيلة لا فريضة وقال في الأشباه: التبحر في الفقه وعلم القلب مندوب

وأما علم البلاغة:

فالاقتصار فيه [ب/٤] متن التلخيص للخطيب وفوائد الغياتية لعضد الدين و متن الهودي وميزان الأدب للعصام، والاقتصاد مثل شرح التلخيص المسمى بالمختصر وشرح الفوائد الغياتية لطاشكبري زاده وشرح الهودي وشرح ميزان الأدب لطاشكندي وطاشكبري زاده، وأما الاستقصاء مثل شرح التلخيص المسمى بالمطول وشرح المفتاح للسيد والسعد وغيرهما.

[وأما علم العروض]

وأما الاقتصار في علم العروض مختصر الأندلسي والاقتصاد رسالة الكافي وهو كاسمه والاستقصاء رسالة الخزرجية وشروحها.

[وأما علم الوضع]

وأما الاقتصار في علم الوضع رسالة الوضعية لعضد الدين والاقتصاد شرحها لعلي القوشجي والعقد الأول لعلي القوشجي من عنقود الزواهر المرتب على ثلاثة عقود وينبغي للطلاب أن يستصحب نسخة منه إذ لم تر مثله في الفنون الثلاثة. والاستقصاء شرح العصام للوضعية وحواشيه

وأما النحو:

فالاقتصار فيه مثل أنموذج للزمخشري واللب لعمر البيضاوي والإرشاد للتفتازاني فالاقتصاد الإظهار والكافية والألفية. أقول: لا بد لبلوغ مرتبة الاقتصاد فيه تحصيل ما تضمنه مغني اللبيب أيضا ومن فات مغني اللبيب فقد فات نصف النحو. وما زاد على ذلك استقصاء ولا تحد تلك المراتب إلا بالتقريب. اعلم أن شرح الجامي للكافية لا يقدر على تعلمها إلا أنكباء الطلبة بعد تحصيلهم بضاعة من الميزان والمناظرة وكثير ممن لا يقدر على فهمه يشتغل بدرسه فأكثر تضيق أوقاته وتسمين بلادته والشرح المسمى بالمتوسط يقرب من فهم المبتدئين

وقد كان أوائل الطلبة يهتمون بقراءة **المفصل** للزمخشري ومنذ ترك طلبة الزمان مسالك أوائلهم لم يصلوا إلى درجاتهم لكن الاشتغال به أيضا لا يعني عن **مغني اللبيب** فعلى هذا **مغني اللبيب** من الاقتصاد وشرح **الجامي** استقصاء.

[وأما علم الصرف]

والاقتصار في **الصرف الأمثلة** مع البناء والاقتصاد كتاب **المقصود** مع عز الدين أو كتاب **المراح** أو **العقد الثالث** من **العنقود الزواهر** أو كتاب **التوابع** للجمال الحلوتي والاستقصاء كتاب **الشفافية** مع شروحه،

[وأما علم الاشتقاق]

والاقتصار في علم **الاشتقاق** العقد الثاني [١/٥] من كتاب **عنقود الزواهر** وهي أنفع ما رأينا من المؤلفات فيه والاقتصاد ما زاد على ذلك والاستقصاء الزيادة على الزيادة ولم أر مفردا بالتدوين بالاشتقاق سوى العقد الثاني من **العنقود الزواهر** ونعم المؤلف ذلك. أقول ولي إجمال في تحديد هذه المراتب وهو إن إحاطة أشهر المسائل لجميع الفن اقتصار والزيادة عليه بإحاطة مشهوراته أيضا اقتصاد والزيادة على الزيادة بإحاطة نوادره استقصاء والله أعلم.

وليس المراد من تحصيل تلك المراتب حفظ ما تضمنها من الكتب بل تصحيح نسختها والإطلاع على ما فيها إما بالتعلم وإما بمجرد النظر والمطالعة بحيث يقدر ويستخرج ما يحتاج إليه من تلك الفنون على ما ذكر في **در المختار** من أن "العالم هو من يستخرج المعنى من التركيب" ومن حصل له مراتب الاستقصاء في كل من الفنون الشرعية والآلية يسمى كاملا في العلوم وقليل ما هم. وقد يسمى في زماننا لمن لم يحصل أكثر العلوم الآلية تكميل المواد وإنما يسمون كذلك لأن المادة عند الجهلة اسم لبعض نسخ المنطق والفلسفة وأولئك الطلبة درسوا نسخهما المتداولة وترى بعض من يطلق عليه التكميل في زماننا لا يقدر على قراءة القرآن وما قرأه منه لا تصح الصلاة لما فيه من الألقان الجلية ولا يعرف اصطلاحات الفقه ولم يحصل من أصول الفقه وهكذا بل لا يفهم أكثر ما اشتغل به من الفنون فلا يقدر على إفادتها. وإنما مدار كونه تكميلا تسميته أستاذة إياه تكميلا وإنه له بتدريس ما شاء وإلباسه إياه رداء العلماء ووضعه على رأسه العمامة الكبرى فيدع التعلم ويتصدى لتعليم ما لا يفهمه. وإذا صادف ماهرا في فن لا يعرفه لا يتعلم منه لظنه أنه جاوز مرتبة التعلم إلى مرتبة التعليم أو لأنه يلحقه المعرفة ونقصان الدرجة حتى إنه لو لقي القطب العلامة لا يتعلم منه لظنه أنه صار علامة مثله أو لنلا يظن الناس أنه في العلم دونه.

وقد رأينا بعض من يسمى بالتكميل لا يقدر على قراءة القرآن قدر ما يجوز به صلواته وهو قد يتصدى للتقوى وقد هدم التقوى من أساسها ويتورع من الشبهات ويفسد الصلاة كل يوم خمس مرات. ويتخذ [٥/ب] من القرآن وردا يريد أن يعبد الله بالسينات فإذا حرّضته على تعلم القرآن من الشيخ المجوّد يتعلل: بأن وقتي لا يفضل عن درسي. فهذا اعتذار ينبغي أن يتأمل فيه إذ قال الله تعالى: ﴿سأصرف عن آياتي الذين يتكبرون في الأرض بغير الحق﴾. [الأعراف (١٤٦)]. قال الإمام الجعبري في **شرح الشاطبية** قال حمزة يعني أحد أئمة القراءة: رأيت في منامي كأني عرضت على الله فقال يا حمزة اقرأ ما علمتك فوثبت قائما فقال لي اجلس فإني أحب أهل القرآن فقرأت حتى بلغت سورة يس فدعا بسوار من ذهب فسورني به فقال هذا بقراءتك القرآن ثم دعا بمنطقة فقال هذا لصومك ثم توجني بتاج فقال هذا بإقراءك القرآن للناس بإحزمة لا تدع تنزيلي فإني أنزلته إنزالا.

وأما ترتيب الفنون لمن أراد تحصيلها فالمبتدئ يلقن أولا الإيمان بقدر فهمه، فإن كان صبيبا يؤمر بعده بتعلم القرآن من معلم صحيح الأداء إلى أن يختمه ثم يؤمر بعده بتعلم تفاصيل الإيمان وعقائد أهل السنة والقدر المفروض من علم الأخلاق وعلم الصلوات والمتكفل ببيان هذا الجميع الرسالة التركية لمحمد البركوي ونعمت هي لكل مبتدئ عجمي. ثم يؤمر إن كان عجميا بلغة ابن فرشته وحفظها أو نحوها وإن كان بالغا يؤمر بعد تلقين

الإيمان بقدر فهمه بتعلم الفاتحة وسور قصار، ثم يؤمر بتعلم تلك الرسالة البركوية أو ما يفيد مفادها. ثم لغة مثل ابن فرشته ثم يؤمر بتعلم جميع القرآن وبعد تعليم لغة ابن فرشته صبيا أو بالغا يؤمر بتعلم الصرف ثم النحو ثم علم الأحكام نحو القدوري ثم الهداية ثم علم المنطق ثم المناظرة ثم الكلام ثم المعاني ثم أصول الفقه ولا أريد بالكلام مجرد المسائل الاعتقادية بل ما تضمنه مثل المقاصد من مباحث الجواهر والأعراض والمسائل الاعتقادية مع أدلتها والرد على المخالفين. وقد تقدم أن ما تضمن بيان جميعها ما ألفه التفتازاني من قسم الثاني لـالتهديب ثم علم أصول الحديث ثم الحديث رواية ودراسة. وأما تعلم علم التجويد والقرآن ومرسوم المصاحف فيتعلمها الطالب متى قدر قبل تعلم التفسير وكذا الحساب والهندسة والهيئة والعروض فيحصلها متى قدر لكن ينبغي تقديم الحساب على تعلم الأحكام العملية سواء بدون الأدلة كالقدوري أو بها كالهداية خصوصا على الفرائض.

وأما أحكام العلوم [٦/١]

فهي ستة: فرض عين وفرض كفاية ومندوب وحرام ومكروه ومباح. فأهم العلوم ما هو فرض عين على المكلف قيل كل شيء وهو علم التوحيد والصفات إذ يسمى العلم المتعلق بالأحكام الاعتقادية علم التوحيد والصفات ثم ما فرض عليه عينا في كل وقت كعرفة فرائض الأخلاق ثم ما فرض عليه عينا في بعض الأوقات كعلم الصلاة والصوم عند بلوغ المرء إلى وقت افتراضها ثم ما فرض عليه على الكفاية عند عدم وجود القائم به كالعلم المدون المسمى بعلم التجويد فإنه ليس بفرض عين بل فرض كفاية إذ تجويد القرآن قدر ما يخلص عن اللحن الجلي الذي هو فرض عين لا يتوقف على معرفة ذلك الفن بل يمكن تحصيله بمشاهدة الموجد، ثم واجبات العلوم كالمكروهات والتحريمية فإنها واجب وما يتعلق بالحرمة غيرها ثم مستحبات العلوم كعلم مكروهات التنزيهية في حاله وكعلم الطب وعلم الهيئة وقراءة الشادة المعروفة وعلم المناظرة وعلم التصوف فإن هذه العلوم الخمسة مستحبة لا شك في استحبابها وكذا علم تعبير الرؤيا فمستحب الاطلاع على مؤلف فيه معتمد ككتاب التعبير لابن سيرين وكذا تعلم الفارسية إذ لا يخلو أكثر كتب الفتاوى عن التعبير في بعض المسائل باللغة الفارسية خصوصا في باب ألفاظ الردة ولا شك في استحباب تعلمها.

قال في الإحياء: فرض العلوم المدونة علم القراءة الصحيحة وعلم تفسيرها وعلم تجويدها وعلم الأحاديث الصحيحة لأن في إحاطة كلها حرجا عظيما وعلم معانيها وعلم أصول الحديث وعلم الأخلاق ماعدا علم التصوف لأنها مستحبة وعلم الفقه وأصوله وعلم الكلام والمراد بالكلام مقاصده وهي العقائد مع أدلتها المختصرة ولا يدخل في الكلام هنا مجادلة الفرق الضالة والفلاسفة إذ هي ليست بفرض كفاية مطلقا، وأما مبادئ الكلام من مباحث الجواهر والأعراض فداخلة في استقصاء العلوم ومن فروض الكفاية علم الحساب وعلم متن اللغة وعلم النحو وعلم العروض انتهى.

وعلم الطب فرض كفاية عند الغزالي ومستحبة عند الجمهور وتبقى أن يكون من فروض الكفاية علم رسوم الخط على ما قال الإمام الحنبلي: [٦/ب] تحرم مخالفة خط مصحف عثمان رضي الله عنه.

وأما الحرام من العلوم هو علم السحر والفلسفة والاستقصاء في أدلة علم الكلام ومجادلة الفرق الضالة الإسلامية والاشتغال بعلم أحكام النجوم وعلم الموسيقى وعلم الشعبة وعلم الحروف وعلم الطلسمات وعلم السيمياء وعلم الرمل.

وأما ما يكون تعلمه مكروها كراهة تحريم فهو الأشعار المتعلقة بعشق النساء قال قاضيخان: وقراءة أشعار العرب مما فيه ذكر الفسق والخمر والغلام فمكروه لأن فيه ذكر الفواحش. أقول: هذا إذا ذكر شيء منها على طريق الحقيقة وأما إذا ذكر على طريق تمثيل أحوال السالكين إلى الله بها فلا يكره ذلك للسالكين لا تحريما ولا تنزيها لوقوعه في بعض أشعار المشايخ، وما يكون تعلمه مباحا مثل الأشعار التي ليس فيها ذكر العشق بل ذكر الأشياء المباحة مثل الوطن والفراق وكذا تعلم الهندسة وتواريخ الأخبار مباحان ثم إن علم النجوم علم يعرف به

الاستدلال بالتشكلات الفلكية على الحوادث السفلية، قال في النوازل: الاستدلال بسير النجوم وحركات الأفلاك على الحوادث بقضاء الله تعالى وقدره جائز كاستدلال الطبيب على الصحة والمرض ولو لم يعتقد بقضاء الله تعالى بل اعتقد تأثيرات النجوم بالذات لا بواسطة جري عادة الله تعالى أو ادعى علم الغيب يكفر.⁸⁸

وعلم الموسيقى علم يبحث فيه عن النغمات وقد وضعت الفلاسفة. وعلم الشعبة فهي إراءة الشيء في رأي العين بغير ما عليه حقيقة بسبب خفة يد المباشر يحرم لأنه لعب. وعلم الحرف يعرف به رقم حروف الهجاء وغايته الاطلاع على المغيبات الآتية وتستخير الناس من الخير النازل بهم والشر النازل عليهم، فالاشتغال به يجوز لصاحب الكشف وقليل ما هم ويحرم لغيره لأنه يكذب بسببه.

والمراد بعلم السحر ما يستعان في تحصيله بالتقريب إلى الشيطان فهو علم طريق التقرب إلى الشيطان من فعل محرم ليحدث أمر خارق للعادة التي لا يقدر الإنسان على تحصيله بخلقه الله تعالى عند مباشرة أسبابه. وعلم السيمياء إحداث صورة محسوسة في جواهر الهواء لاجتيازها ويسرع زوالها. وعلم الطلسمات علم باحث عن كيفية تخريج القوى السماوية [أ/٧] بالقوى الأرضية ليحدث من اجتماعها أمر غريب كذا في **مفتاح السعادة** لطاش كبري زاده. وفائدة علم الرمل التخمين بالمغيبات بالعلامة والزيح مما وضعه الفلاسفة أيضا، قال التفتازاني: إن الفلاسفة هم السفهاء والكفرة الأشقياء المنكرون للشرائع والجاحدون لتفاصيل الأديان والممل القائلون بأنها نواميس مؤلفة لانتظام أمور الورى وحيل مزخرفة لا حقيقة لها لعنة الله والملائكة والناس عليها.

قال الغزالي في **المنقذ**: وجب الحكم بكفر أرسطاليس ومن قبله من الفلاسفة كأفلاطون وسقراط وغيرهما وبكفر متبعيهم من متفلسفة الإسلاميين كابن سينا والفارابي وأمثالهم من المتفلسفين الذين ليس لهم في الآخرة إلا النار جهنم يصلونها وبئس القرار لقوله تعالى: ﴿وَيَتَعَلَّمُونَ مَا لَا يُضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الآخرة من خلاق﴾. وقوله تعالى: ﴿ألم تر إلى الذين بدلوا نعمة الله كفرا وأحلوا قومهم دار البوار﴾. [إبراهيم (٢٨)].

ولنكتف بهذا المقدار من انتخاب ترتيب العلوم، وأنا الفقير إليه تعالى أحمد فيضي بن علي مفتي جوروم حماه الله تعالى عن الآفات والهموم، في سنة سنة وثمانين ومئتين وألف من هجرة من له العز والشرف في بلدة القسطنطينية. [٧/ب]

Ek 2: Risalenin Tercümesi

BİSMİLLAHİRRAHMANİRRAHİM

Hamd Allah'a, selam onun seçmiş olduğu kullarınadır, "Ey rabbimiz! Bize katından rahmet ver ve içinde bulunduğumuz şu durumda bize kurtuluş ve doğruluğa ulaşmayı kolaylaştır". (Kehf 18/2)

Bundan sonra;

Bu eser, Saçaklızâde olarak isimlendirilen Maraşlı Mehmed'in *Tertî-bü'l-ülûm* adlı eserinden özenle seçilerek, öğrencilerin tahsillerinin kolay olması konusunda tam bir fayda sağlaması amacıyla oluşturulmuştur. Her ilim için anlaşılması zor metin vardır. Bu metinler için şerhler ortaya koyuldu. Bu şerhler için de ayrıntılı haşiyeler yapıldı. Hatta bazı metinler için şerhinin

⁸⁸ وفي الهامش: قال ابن كمال: المنجم الذي يخبر الغيب والموت بالقياس والنظر إلى الطالع وما يدرك بالدليل لا يكون غيبا على أنه مجرد الظن والظن غير العلم انتهى.

haşiyesinin üzerine haşiyeye oluştu. Böylece yük ağırlaştı, mesafe uzadı, bunun neticesinde azık azaldı ve binek zayıfladı. Durum böyle olunca öğrenciler bazı önemli ilimleri tamamen, bazılarının üçte birini veya yarısını terk etmeye başladı ki bu durum selevin uygulamalarına aykırıdır.

*Ta'limü'l-müte'allim*⁸⁹ yazarı şöyle söyler: “Hocalar, yeni başlayanlar için kavrayışı kolay kitapların küçük boyutlu olanlarını tercih ederdi. Çünkü bu, anlamaya ve anladığını hatırd tutmaya en uygun, bıkkınlıktan en uzak ve insanlar arasında en yaygın olan yöntemdir.” (Bu yöntemi uygulamayıp haşiyeden başlayanlar) Haşiyenin çoğunu anlamıyor ve böylece kavrayışları kayboluyor. Bazı ilimlerin temel meselelerini anladıktan sonra haşiyesi ile meşgul olmak gerekir. Aksi takdirde bu konuya terettüp eden temel meseleler tahsil edilmeden bu haşiyelerle meşgul olmaları onların amaçlarına ulaşamamalarına sebebiyet verecektir. Böyle olunca düzenlenmesine çok ihtiyaç duyulup özenle seçilerek oluşturulan bu risaleyi hazırlayarak, sizlere bu durumdan daha iyi bir yol haber vermek ve sizi düştüğünüz yerden kurtaracak ticarete yönlendirmek istedim.⁹⁰ Muvaffakiyet sadece Allah'tandır, O'na yöneldim.

Giriş

Her ilim için iktisâr, iktisâd ve istiksâ vardır.

[Tefsir]

Tefsir ilminde iktisâr hacim açısından Kur'an boyutunda olan eserlerdir. Vâhidî'nin (öl. 468/1076) *el-Vecîz* adlı eseri gibi. İktisâd ise hacim açısından Kur'an'ın üç katına ulaşan eserlerdir. Vahidî'nin *el-Vasîti* gibi. Bunun dışında kalanlar ise istiksâdır.

Bazı âlimler Kur'an'ın irabını ve terkiplerinin vecihlerini açıklama işlemini tefsir ilminden ayrı ele almışlardır. İbnü'l-'iz b. eş-Şâfiî'nin⁹¹ (öl. 643/1245) dört ciltlik *el-Ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd* olarak isimlendirilen kitabı gibi. Ondan bir nüsha elde edene ne mutlu! Süyûtî *el-İtkân* adlı kitabında Kur'an

⁸⁹ Burhâneddin ez-Zernûcî'nin (öl. 593/1196) eğitime dair kaleme aldığı eseridir. Mehmet Faruk Bayraktar, “Zernûcî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/294.

⁹⁰ Burada Saf suresi 10. Ayete işaret edilmektedir.

⁹¹ Ebû Yûsuf Müntecebüddin Hüseyin b. Ebi'l-Îz b. Reşid el-Hemedânî (öl. 643/1245). Saçaklızâde'nin metninde İbnü'l-'Irrîn olarak kayda geçirdiği bu zâtı, Ahmed Feyzi Çorumî İbnü'l-'iz olarak düzeltmiştir. *Tertibü'l-'ulûm'a* yazılan haşiyede de bu şekilde düzeltilmiştir. Saçaklızâde, *Tertibü'l-'ulûm*, 166; Çorumî, *el-Müntehab min Tertibi'l-'ulûm*, 1b; Ahmet Özel, “Müntebübüddin el-Hemedânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/25.

ilimlerini bir araya getirmiştir. Her âlimin sahip olması gereken bu eseri *Mecma' u'l-bahreyn* adlı tefsirine mukaddime olarak yazdığı söylenir. *el-İtkân*'da şöyle söyler: 1B

“Muhakkak ki güvenilen tefsir Ebû Ca'fer et-Taberî el-Medenî'nin tefsiridir. Müellif ulema onun gibi eser telif edilmediği üzerine görüş birliği etmişlerdir.”

Ben İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin ve Ebüssuûd el-İmâdî'nin tefsirinin de böyle olduğunu söylüyorum. Mahmud ez-Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsirinde gelince: *Keşşâf*'ı övmek için

“Dünyada tefsirler sayılamayacak kadar çoktur

Hayatım üzerine yemin olsun ki aralarında keşşaf gibisi yoktur

Eğer doğru yolu istersen onu okuman gerek

Cehalet hastalık ise, keşşaf ilaçtır” denilse bile bazı âlimler şöyle söyler: *Keşşaf*'ın yazarı Kur'an'ın birçok ayetini fasit görüşü ile tefsir etti. Görüşlerinin bir kısmı açıkken bir kısmı ise karıncanın ayak sesinden bile daha kapalıdır. Ehl-i sünnete hakaret etmiş, cahillik, köpek uluması, evcilleştirilmiş eşekler ve benzeri ifadeler kullanarak onları itham etmiştir. Dolayısıyla (*Keşşâf* tefsirinin) kullanılması caiz değildir. Çünkü onun kötülüğü faydasından daha büyüktür. Ömer Bezzâvî'nin tefsirini ise ancak Hikmet, yani felsefe ilmini bilenler kullanabilir.

[Hadis]

Hadis ilmine gelince: Bu ilimde iktisâr, sahîhayn'da olanların yani Sahihi Müslim ve Sahihi Buhârî'deki hadislerin, hadisin metnini bilen tecrübeli kişiden her iki kitabın nüshasının tashih edilerek öğrenilmesidir. Böylece yeri geldiğinde kişi, ihtiyaç duyduğunu elde etme kabiliyetine sahip olur. Hadislerin metinlerinin ezberlenmesine gerek olmadığı gibi ricalin isimlerinin de ezberlenmesine gerek yoktur. Çünkü bunda büyük bir zorluk vardır.

Hadis ilmindeki iktisâd ise Sahîhayn'daki hadislere sahih dört müsnede zikredilen hadislerin eklenmesidir. Bu dört müsned ise; Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve Ebû Dâvud'un müsnedleridir. İstiksâ ise bunların haricinde zayıf ve kuvvetli olarak nakledilen hadislerin tamamıdır. Dârimî'nin müsnedi, *eş-Şifâ*, *Mesâbih*, *Mişkâtü'l-Mesâbih* ve bunun Tîbî'ye ait şerhi örnek olarak verilebilir ki bu şerh her alimin sahip olması gereken bir eserdir. Hadis hocasının, hadisleri nakletme ehliyetine sahip olan kişileri tespit edip onlara icazet vermesi yaygınlaştı. Süyûtî *el-İtkân*'da şöyle der: “Hadis nakletmenin caiz olmasının

şartı icazet değil, ehliyetdir. İnsanlar icazeti yaygınlaştırdılar [çünkü icazet hocanın, kişinin ehliyet sahibi olduğuna vakıf olmasıdır].⁹² Hocanın hadis nakletme ehliyetine sahip olmadığını bildiği kişiye icazet vermesi haramdır." Dünyadaki hocaların hepsi icazet verse bile hadis nakletme ehliyeti olmayan kimseden hadis almak caiz değildir.

Yusuf Bahri icazet risalesinde şöyle söyler: "Rabbim bizi, orta yoldan ayrı- lıp sağa sola sapmadan Peygamber'in hadislerini sahih bir şekilde nakleden seleflerin tercihleri ile karşılaştırsın. Onların müsnedleri"⁹³ hüccet, 2A

Mürsellersi⁹⁴ ise doğru yoldur. Onlar dini işleyenler, kesin bilgi verenler ve müctehidlerin sığınaklarıdır. Nakledilen hadis sahih bir hadisle uyumlu olsa bile, izinsiz bir şekilde tahammül ve eda yöntemlerinden herhangi biri ile hadis nakletmeye cevaz vermezler. Ali el-Karî Zeynuddin el-İrâkî'den (öl. 806/1404) açık bir şekilde böyle nakletmiştir".

[Hadis Usulü]

Hadis usulüne gelince: Ondaki iktisâr İmam Birgivî'nin metnidir. İktisâd ise İbn Hacer el-Askalânî'nin (öl. 852/1449) *Şerhu'n-Nuhbe'sidir*.⁹⁵ İstiskâ ise Zeynuddin el-İrâkî'nin *el-Elfiyye'sidir*.

[Tasavvuf]

Tasavvuf ilmi: Bu ilimdeki iktisâr Kuşeyrî (öl. 465/1072), Zeynuddin el-Hâfî (öl. 838/1435) ve Necmeddin el-Kübrâ'nın (öl. 618/1221) risaleleri gibi eserlerdir. İktisâd ise Ali el-Karî'nin *Şerhun-Necm* adlı eseri ve *'Avârifü'l-ma'â-ri'*⁹⁶ gibi eserlerdir. *İhyâ'*⁹⁷ ise istiksâdan sayılır. Aynı şekilde *et-Tarîkatü'l-Mu-hammediyye* ve şerhleri de istiksâdandır.

[İlham]

⁹² Metinde ifade edilen mananın tam olarak anlaşılabilmesi için köşeli parantez içinde belirtilen yer tarafımızca, Saçaklızâde'nin eserindeki ilgili kısımdan alınarak eklenmiştir. Bk. Saçaklızâde, *Tertibü'l-'ulûm*, 168.

⁹³ Müsned: Senetlerinde kopukluk olmayan muttasıl rivayetler için kullanılan terim.

⁹⁴ Hadis alimleri Mürsel terimini tabiin tabakasındaki râvinin sahabiye atlayarak Hz. Peygamber'den naklettikleri rivayetler için kullanırlarken usul alimleri senetlerin herhangi bir yerinde kopukluk olan rivayetler için kullanırlar.

⁹⁵ Askalânî'nin hadis usulü alanında yazdığı *Nuhbetü'l-fiker* adlı eserinin yine kendisi tarafından yazılan şerhidir. M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/523.

⁹⁶ Şehâbeddin es-Sühreverdî'nin (öl. 632/1234) eseridir. Hasan Kâmil Yılmaz, "Sühreverdî, Şehâbettin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/41.

⁹⁷ Gazzâlî'nin başta tasavvuf ve ahlâk olmak üzere çeşitli ilimler üzerine yazılmış *İhyâü ulû-mi'd-Dîn* adlı önemli eseri. Mustafa Çağrıncı, "İhyâü Ulûmi'd-Dîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/10.

Ledünnî ilmi⁹⁸ tasavvuftan farklı bir ilimdir. Öğrenmekle veya öğretmekle elde edilemez. Ancak; “Bizim uğrumuzda cihad edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza ileticeğiz” (Ankebût 26/69) ayetinde belirtildiği gibi, Allah’ın doğru yola ulaşmanın öncülü kabul ettiği mücahede ile elde edilir. Bu ilim; keşif, vilaye, bâtın, sırlar, meknûn, verâset ve hakikat ilmi şeklinde de isimlendirilmektedir. *et-Tefsîrû'l-kebîr*⁹⁹ yazarı şöyle söyler: “Sûfîler keşif yoluyla elde edilen ilmi, ilmi ledünnî olarak isimlendirdi”. Bu ilmin bir takım ıstılahları vardır ki müderris bir âlimin bunları bilmemesi onun saygınlığını zedeler. Cem’, fark, fenâ, bekâ, tecelli, şürb, reyy, sekr, sahv ve benzerleri gibi.

Kuşeyrî şöyle söyler: “Bu grup kendi aralarında bir takım lafızlar kullanıyorlar ve bunu kendilerinden olmayanlardan bu manaları gizlemek ve sırlarının ehil olmayanlar arasında yayılmasını engellemek amacıyla yapıyorlar.” Onların kullandığı kelimelerin zahirinden şer’ e muhalif olamayan, tevili olduğu halde şer’ e muhalif olarak anlaşılır. Sûfîlerin zevk, şürb, reyy, sekr, sahv, fena, beka, tecelli ve benzeri kelimelerin hakikatlerini anlatmak mümkün değildir. Onu ancak cimanın (cinsel ilişki) lezzeti gibi tadan bilir. Kuşeyrî’nin risalesi gibi tasavvuf kitaplarında açıklananlar tam bir anlatma değil sadece anlamaya yakınlaştırma (çabası)dır. Mesela sekr halinin hakikatini ancak bunu yaşayan bilir. Kısacası tasavvuf ilmi, ledünnî ilmi değildir. İhyâ’da şöyle söyler: “şeriat zahirden, hakikat ise batından ibarettir.”

[Vaaz]

Mev’ıza ilmine gelince: Bu ilimdeki iktisâr *Nisâbü'l-ihtisâb*,¹⁰⁰ 2B

İktisâd *Tenbîhü'l-gâfilîn*,¹⁰¹ istiksâ ise *Sinaniyye*¹⁰² gibi kitaplardır. Vaaz konusunda telif edilenlerin çoğu yalan hikâyeler ve vaizin cehaleti ile nakledilen mevzu hadislerle doludur ki bu hadislerle kendileri gibi cahilleri apaçık bir sapıklık içine atıyorlar. Mev’ıza ilminde en doğru yol vaazı, sahih olan Kütüb-i Sitteden oluşturmaktır. Mev’ıza; yasaklanan şeylerden sakınmanın ve insanların genelini doğasına uygun hitabî emirlerden kaçınmanın sebeplerini bir arada toplayan ilimdir.

⁹⁸ Gizli hakikatleri konu alan ve bu yolla insanı mânevî kurtuluşa ulaştırdığına inanılan ilim.

⁹⁹ Fahreddin er-Râzî’nin (öl. 606/1210) *Mefâtihu'l-gayb* olarak isimlendirdiği ancak *et-Tefsîrû'l-kebîr* ve *Tefsîrû'r-Râzî* adıyla meşhur olan tefsiridir. Lütfullah Cebeci, “Mefâtihu'l-Gayb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/348.

¹⁰⁰ *Nisâbü'l-ihtisâb*: Ömer b. Muhammed b. ‘ıvaz’ın altmış dört baddan oluşan eseri. Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn*, 2/1953.

¹⁰¹ *Tenbîhü'l-gâfilîn*: Ebü'l-Leys Semerkandî’ye (373/983) ait olan eserdir. İshak Yazıcı, “Semerkandî, Ebü'l-Leys”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/475.

¹⁰² Hasan Efendi’nin (öl. 1088/1677) meşhur vaaz kitabı. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/61.

[Kıraat]

Meşhur kıraat ilminde iktisâr *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr* ve *Takrîbü'n-Neşr*'dir. İktisâd ise Şâtıbî'nin manzumesidir. Bunlardan fazla olanlar ise istiksâdır. Kıraat, imamların Kur'an nazmını harflerin mahreç ve sıfatlarına göre okunması konusunda takip ettikleri yöntemin bilinmesidir. Tecvid ise aralarındaki hilafı dikkate almaksızın harflerin sıfatlarının hakikatinin bilinmesidir. Kıraat ilminin, tecvid ilminden farklı olduğu bilinen bir gerçektir. Çünkü birincisinden maksat harflerin kendisinde ve sıfatlarında imamların hallerinin bilinmesidir. İkincisinden maksat ise hilafı bir kenara bırakarak harflerin sıfatlarının hakikatinin bilinmesidir.

[Tecvid]

Tecvid ilminde iktisâr Cezerî'nin risalesi¹⁰³ ve Türkçe kaleme alınan *Karabaş Tecvidi*'dir. İktisâd *Cühdü'l-mukıl* kitabı ve şerhidir¹⁰⁴. İstiksâ ise bunlardan fazla olandır. Ne gariptir ki kıraat ve tecvid gibi yüce Kur'an'ın nazmı ile alakalı ilimleri memleketimiz ve benzeri yerlerde terk edilmiş olarak bulduk. Kafasının üstünde büyük bir sarık taşıyanların çoğunun kıraat ve eda meselelerinin çoğunu bilmediklerini ve Kur'an'ı kadınlar ve köylüler gibi okuduklarını görürsün. Eğitimleri süresince bunu ihmal ettiler, koltuk sevdaları onları Kur'an ilimlerini öğrenmekten ve hocalarının dizleri dibine tashihi huruf ve okuyuş çeşitleri öğrenmek için oturmaktan menetti. Bazıları bir şeyler ifade ederken felsefi istilahları kullanmaktan gurur duyarlar. Belki de bu adet bize halkı, ehlisünnet yolundan çıkmış felsefecilerin kardeşleri olan şia ülkelerinden gelmiştir.

¹⁰³ Tecvid ilminde bir çok eser kaleme alan Cezerî'nin burada bahsedilen eserinin *Mukaddimetü'l-Cezerî* olarak bilinen on dokuz bab ve toplam 109 beyitten oluşan eseri olduğu kanaatindeyiz. Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî".

¹⁰⁴ *Beyânü cühdü'l-mukıl*: Saçaklızâde tarafından kendi eserine yazılmış şerh türü çalışmadır. Özcan, "Saçaklızâde Mehmed Efendi", 35/369.

[Fıkıh Usulü]

Fıkıh Usulü ilminde iktisâr Hâdimî'nin metnidir.¹⁰⁵ İktisâd ise bu metnin şerhi iken,¹⁰⁶ istiksâ *et-Telvîh*¹⁰⁷ haşiyesi ile birlikte *et-Tavzîh*'tir.¹⁰⁸ Bu ilimle ilgili olarak [Saçaklızâde tarafından] "Yusuf el-Kirmastî'nin *el-Vecîz*'inden daha iyi ve daha toplu eser görmedik. 3A

Buna rağmen ona yapılmış bir şerh bilmiyoruz" denilmiştir. Ben derim ki onun şerhi rahmetli babamızın vakfedilen kitaplarının bulunduğu kütüphanede vardır.¹⁰⁹

[Fıkıh]

Fıkıh ilminde iktisâr Muzenî (öl. 264/878)¹¹⁰ ve Gaznevî'nin (öl. 593/1197)¹¹¹ mukaddimesi, iktisâd Kudûrî'nin (öl. 428/1037) *el-Muhtasarı* gibi eserlerdir. İstiksâ ise *el-Hidâye*¹¹² ve şerhleri, *Fetâvâ Kâdîhân*¹¹³ *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*¹¹⁴, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*¹¹⁵ gibi çeşitli ilginç meseleleri toplayan eserlerdir. Bu tür

¹⁰⁵ *Mecâmi' u'l-hakâ'ik* adlı bu eser fıkıh usulü alanında yazılmıştır. Eserle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usulü Çalışmaları Hâdimî Örneği*, 97-187.

¹⁰⁶ Burada kastedilen meşhur ve en yaygın olarak kullanılan Mustafa İbn Muhammed Güzelhisarî'nin (öl. 1253/1837) *Menâfiu'd-dekâik fi şerhi Mecâmi' l-Hakâikâik* adlı eseridir. Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usulü Çalışmaları Hâdimî Örneği*, 98.

¹⁰⁷ Sadrüşşerîa'nın (öl. 747/1346) Hanefî fıkıh usulüne dair *Tenkîhu'l-Usûl* adlı eserine Teftâzânî tarafından yazılan hâşiye. Özen, "Teftâzânî", 40/305.

¹⁰⁸ Sadrüşşerîa'nın fıkıh usulüne dair *Tenkîhu'l-Usûl* adlı eseri üzerine kendi yazdığı şerh. Şükür Özen, "Tenkîhu'l-Usûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/454.

¹⁰⁹ İlgili şerh Hâdimî'nin talebelerinden Ömer b. Hüseyin b. Ali el-Amidi (öl. 1200/1785) tarafından kaleme alınmıştır. Haliye Saçaklızâde'nin vefatından sonra yazılan bu şerhi görmesi mümkün değildir. İlgili şerh için bk. Amidi, *Şerhu'l-Veciz*, Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 1633/2, v. 7b-291b. Şerhin müellifi Amidi hakkında bilgi için bk. Akif-zade, *el-Mecmu fi'l-meşhud ve'l-mesmu*, Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 27011, s. 126.

¹¹⁰ *el-Muhtasar*: Şafî mezhebinin temel metinlerinden biridir. Şükür Özen, "Müzeni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/248.

¹¹¹ Tam adı *el-Mukaddimetü'l-Gaznevîyye fi'l-fürû' i'l-Hanefîyye* olan bu eser el kitabı niteliğindedir. Ahmet Akgündüz, "Gaznevî, Ahmed b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/486.

¹¹² Burhâneddin el-Mergînânî'nin (öl. 593/1197) Hanefî fıkıhına dair eseri. Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/471.

¹¹³ Kâdîhân'ın (öl. 592/1196) fetva kitabı olan bu eser *el-Fetâva'l-Hâniyye* veya kısaca *el-Hâniyye* olarak da bilinir. Hanefî mezhebinde yazılan en muteber ve yaygın fetva kitaplarından biridir. Ahmet Özel, "Kâdîhan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/122.

¹¹⁴ Hindistanlı Âlim b. Alâ'nın (öl. 786/1384) Arapça olarak kaleme aldığı meşhur eseridir. Ferhat Koca, "el-Fetâva't-Tatarhâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/446.

¹¹⁵ Hâfızüddîn Muhammed Şihâb el-Kerderî el-Bezzâzi'ye (öl. 827/1424) ait olan fıkıh eseridir. Ahmet Özel, "Bezzâzi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,

eserlerden en kapsayıcı ve en dakik olan İbn Nüceym'in (öl. 970/1563) *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*'idir ki bulundurulması gereken bir eserdir.

[Kelam]

Kelam ilminde iktisâr *Akâ'idü'n-Nesefî*¹¹⁶, *el-'Akâ'idü'l-'Adudiyye*¹¹⁷, *Kasîdetü'l-Emâlî*¹¹⁸ ve *Kasîdetü'n-Nûniyye*¹¹⁹ adlı metinlerdir. İktisât ise et-Teftâzânî'nin *Akâ'idü'n-Nesefî*'ye yaptığı şerh ve Celâlüddîn ed-Devvânî'nin *el-'Akâ'idü'l-'Adudiyye*'ye yazdığı şerhtir. İstiksâ ise Adudüddin'in *el-Mevâkıf* metni ve Teftâzânî'nin *el-Makasîd* adlı eserleri ve bunların şerhleridir. Teftâzânî'nin "Bu ilim, kat'i delillere dayanır" sözü gayet açıktır. Gazzâlî (öl. 505/1111) *İhyâ'ü 'ulûmi'd-Dîn*'de şöyle der: "Kelam ilminin iktisârı delillerle uğraşmadan ehlisünnet akaidinin bilinmesidir. İktisâd ise, ehlisünnet akaidinin nakli delillerle bilinmesidir ki böylece bidatçilerle tartışabilme kabiliyetine sahip olunur. Akaid delilleri ile iştilal etmeyen kimsenin, insanların akaid hakkındaki şüphelerini bertaraf etmeye gücü yetmeyeceği açıktır. Kelamdaki iktisâr mertebesi toplumun ihtiyaçlarını karşılayamaz". Buna göre iktisâd mertebesinin farz-ı kifâye olduğu ortaya çıkar. İstiksâ mertebesinin ise farz-ı kifâye olarak görülmesinde büyük zorluklar bulunmaktadır. Fıkıh ve diğer ilimleri kelam ilmi hakkında söylediklerimiz ile kıyas ederek karşılaştırırsın.

Selefin kelam ilminde derinleşmeyi (istiksâyı) yasaklamasını akaid dışında kalan konularla sınırlandırmak gerekir. Akaid dışında kalan konular cevher ve araz, akaidle ilgili delillerin gereğinden fazla artırılması, konulara soru cevap ilave edilmesi gibi hususlardır. Yasaklanan konuların bu son husus ile sınırlandırılması en doğru olan yaklaşımdır.

1992), 6/114.

¹¹⁶ Ebu Hafs Ömer en-Nesefî'nin (öl. 537/1142) meşhur risalesidir. Yusuf Şevki Yavuz, "Akâ'idü'n-Nesefî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/217.

¹¹⁷ Adudüddin el-İcî'nin medreselerde ezberlenmek amacıyla kaleme aldığı akaidine dair risâlesi. Tahsin Görgün, "İcî, Adudüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/413.

¹¹⁸ Ali b. Osman el-Üşî'nin (öl. 575/1179 [?]) Mâtürîdiyye akaidine dair manzum risâlesi. M. Sait Özervarlı, "el-Emâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/73.

¹¹⁹ Osmanlı âlimi Hızır Bey'in (öl. 863/1459) manzum akaid risâlesi. Mustafa Said Yazıcıoğlu, "el-Kasîdetü'n-Nûniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/571.

Muhyissünne¹²⁰ bu konuda şunu der: Ehlisünnetten olan selef, kelim ilminde derinleşmenin yasak olduğunda ittifak etmişlerdir. *Hulâsa*¹²¹ sahibi “İhtiyacın ötesinde Kelam ilminin öğretilmesi yasaklanmıştır” der. *Bezzâziyye*’de ifade edildiği gibi İhtiyaç, doğru yolu ispat edebilme ve karşı görüşte olanlara müdafaada bulunabilecek seviyede bilgi elde etmektir ki bu da iktisâd mertebesidir.

Gazzâlî kelamı istiksâ mertebesinde terk etmiştir. [Orijinal metin olan *Tertîbü’l-’ulûm* müellifi Saçaklızâde der ki] “Ben de aynı şekilde kelam ilmini terk ettim, ondan uzaklaştım ve tövbeleri kabul eden Allah’a tövbe ettim. Bu sözü *Neşrû’t-tevâlî* adlı eserimi yazdıktan sonra söyledim. Şimdi ise kelam ilmi konusunda benden hiçbir eser ve etki kalmaması için, yayılmış olan nüshaları toplamayı ve onları ateşte yakmayı temenni ediyorum. Ancak buna gücüm yetmeyecek. Allah’a kıyamet günü beni kelamcılarla birlikte haşretmemesi için dua ediyorum. 3B

Selahattin Akaid Şerhi’nin haşiyesinde¹²² şöyle söyler: Kelam delillerinin ayrıntılarıyla uğraşmak kalbi köreltir. Bu sebeple, kelam ilmini öğrenenlerin çoğunun namazı terk ettiğini, büyük günah işlediğini, ömürlerini fayda sağlamayan şeylerde geçirdiklerini görürsün. Ben derim ki: Kalbin körelmesini kelamla meşgul olduğumuzda yaşadık. Allah’tan bizim önümüzdeki engelleri kaldırmasını istiyoruz. Kim Ali el-Kârî’nin (öl. 1014/1605) *Fıkhu’l-ekber* şerhini zeyli ile beraber okuyup tam olarak anlarsa, bu zikredilenleri genel olarak kavramış olur.

Kelam ilminin mebâdî ve makasıdı vardır. Mebâdî; deliller, nazar, araz ve cevher gibi aklî meselelerdir. Makasıdı ise aklî ve naklî delillerin ortaya konarak muhalif gruplarla olan mücadele ile birlikte ilahiyat, nübüvvet ve me’ad konularından oluşan itikadî meselelerdir.

Kelam ilmi mebâdî ve makasıdı kapsar. Ancak İmam Nesevî ve İmam Adudiddin’in akaitleri gibi bazı risaleler kelamı bazı akidelerle kısıtlamıştır. Dönemin talebesi kelamın mebâdîi ile iştigal etmek yerine bu ikisinin şerhleri ile yetinmişler, böylece kelamın aklî kurallarından uzak kalarak bu kural-ların felsefe kitaplarından elde edilebileceğini sanmışlardır. Kendi elleriyle

¹²⁰ Muhyissünne: Tam adı Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ el-Begavî’dir (öl. 516/1122). Mevlüt Güngör, “Begavî, Ferra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/340.

¹²¹ *Hulâsa*: İftihâruddin Tâhir b. Ahmed b. Abdurreşid el-Buhârî’nin (öl. 542/1147) meşhur fetva kitabıdır. M. Esat Kılıçer, “Buhârî, Tâhir b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/376.

¹²² Eser hakkında bilgi için bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn*, 2/1146.

kendilerini tehlikeye atıp, ömürlerinin yarısını başarısızlıklarına sebep olacak şeye harcamışlardır.

Devvânî'nin *İsbâtü'l-vâcip* risalesi kelamın bazı konuları hakkında yazılan eserlerdendir. Bu risalenin şerhi ve bu şerhin de bir haşiyesi vardır. Bazı öğrenciler bir sene boyunca bu risaleyi kavramak için uğraşırlar. Bu risale tek mesele içerir; o da, âlem için vâcibü'l-vücûd olan tek bir ilahın var olduğu meselesidir. Bu konu uzun ve mesnetsiz deliller ve birçok tartışmalarla ele alınmıştır. Bununla meşgul olmak inancı zayıflatmaktan başka bir sonuç vermez. *İsbâtü'l-Vâcip* konusunun şerhi ile birlikte kaleme alınan *el-Mevâkif* adlı eserde iki varaklık bir hacimde ele alındığını gördüm. Hâlbuki *el-Mevâkif* kelam kitaplarının en hacimlisidir. Doğrusu *İsbâtü'l-Vâcip* konusuyla meşgul olan bu zamanın öğrencilerine şaşılır. Bu risale ile meşgul olmanın haramlığında şüphe yoktur, çünkü bu risale o konuda muhalif görüş ileri sürenin işitilmediği bir meseleyi istiksâ derecesinde (derinlemesine) incelemektedir ki bu durum yasaklanmıştır. Teftâzânî'nin *Tehzîb*'in ikinci kısmında kaleme aldığı eser, bütün kelam meselelerini inceleyen çok güzel bir kitaptır. Allah size onu mütalaa etmeyi ve öğrenmeyi nasip etsin.

[Mantık]

Mantık ilminde iktisâr Hüsâmeddin Hasan el-Kâtî'nin (öl. 760/1359) şerhi ile birlikte *İsâgûci*¹²³ metnidir. İktisâd ise Kutbiddin er-Râzî'nin (öl. 766/1365)¹²⁴ yazdığı şerhi ile birlikte *eş-Şemsiyye*'dir.¹²⁵ Bunların dışında kalan *Şerhü'l-Metâli*¹²⁶ ve diğer eserler istiksâ mertebesinde. Hüsâmeddin Hasan el-Kâtî'nin şerhini tamamladıktan sonra Fenârî'nin (öl. 834/1431) şerhi¹²⁷ ve bu şerhin *Kul*

¹²³ *İsâgûci*: Esîrüddin el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî el-Ebherî'nin (öl. 663/1265 [?]) yazdığı mantığın bütün konularını kapsamasına rağmen muhtasar olan bir eser. Abdulkuddüs Bingöl, "Ebherî, Esîrüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/76.

¹²⁴ Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî olan Kutbiddin er-Râzî, *Tahrîrü'l-kavâ'idü'l-Mantikiyye fi şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye* adıyla şerh kaleme almıştır. Hüseyin Sarıoğlu, "Râzî, Kutbüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/486.

¹²⁵ Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvî'nin (öl. 675/1277) mantık alanında yazdığı risâlesi. Ali Durusoy, "eş-Şemsiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/530.

¹²⁶ Tam adı *Levâmî'u'l-esrâr şerhu Metâli'i'l-Envâr* olan bu eser Kutbüddin er-Râzî tarafından, Sirâceddin el-Urmevî'nin (682/1283) eserine yazılmış şerhtir. Sarıoğlu, "Râzî, Kutbüddin", 34/486.

¹²⁷ *el-Fevâ'idü'l-Fenâriyye* adlı eser Esîrüddin el-Ebherî'nin *İsâgûci* adlı mantık kitabına yazılan şerhtir. Tahsin Görgün, "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/248.

*Ahmed*¹²⁸ adı ile anılan haşiyesi ile iştilgal etmek, bu ilmi öğrenmek isteyen talebelerin yöntem hatalarındandır. 4A

Başlangıç seviyesindeki bir öğrenci *Şerhü's-Şemsîyye*'yi Seyyid Şerîf Cür-cânî'nin (öl. 816/1413) haşiyesi¹²⁹ ve Kara Dâvud'un (öl. 948/1541) Cür-cânî'nin haşiyesine yazdığı haşiyeye¹³⁰ ile birlikte okumadan önce bu iki kitabı (Fenârî ve Kul Ahmed'in kitapları) anlayamaz. Mantık ilminin açık meselelerini anlamadan önce karmaşık meseleleriyle iştilgal etmek bu ilmi anlamayı engeller. Evla olan mantık ilmine Hüsâmeddin Hasan el-Kâtî'nin şerhi ile başlamak, sonra *Şerhü's-Şemsîyye*'yi tasdikât konusunun sonuna kadar okumaktır. Bundan sonra öğrenci tercih hakkına sahiptir. Dilerse bu kadarıyla yetinir, dilerse de müzakere yoluyla Kul Ahmed'in haşiyesi gibi bazı haşiyelerle ilgilenir.

Gazzâlî mantığı kullanamayanın yani mantık bilmeyenin fıkına güvenilmez der. Mantık bilgisi; ya müçtehitlerde olduğu gibi selika yoluyla elde edilir, ya da müçtehidin haricindekilerde olduğu gibi tahsil yoluyla kazanılır. Mantık ilmi kelamın içerisinde. Felsefeye dahil olması, onun haram olmasını gerektirmez, çünkü felsefe bütün cüzleriyle haram değildir. Ondaki haramlık ilahiyat ve tabiiyyat kısmındadır. Mantığın kelam içerisinde yer alması, onun usûli fıkın mebâdî'inde olduğu için farz-ı kifâye olmasını gerektirir. Buna rağmen mantık ilminin, külliyyât-ı hams (beş tümel) konusundaki ayrıntılar ve model önermeler (müveccihat) gibi detay içeren bazı konularının fazla bir faydası yoktur. Evla olan bu konuların detaylarına inerek zihni çaba sarf etmekten uzak durmaktır. Zira ilim çok, ömür ise kısadır.

[Âdâb]

Âdâb ilmi, münâzara ve hilâf ilmi olarak da isimlendirilir. Bu ilmi tahsil etmenin müstehap olduğuna şüphe yoktur. Âdâb ilminde iktisâr metnü'l-'A-dudiyye,¹³¹ metnü'l-Birgîvî, metnü't-Taşköprîzade,¹³² metnü'l-Haseniyye ve

¹²⁸ Ahmed b. Muhammed b. Hıdır (öl. 950/1543 civarı); Kul (Kavli) Ahmed adıyla meşhur olmuştur.

¹²⁹ *Hâşîye 'alâ Levâmî'i'l-Esrâr şerhi Metâlî'i'l-Envâr* adıyla anılan bu eser Sirâceddin el-Urmevî'nin eserine Kutbüddin er-Râzî tarafından yapılan şerhin haşiyesidir. Sadreddin Gümüş, "Cür-cânî, Seyyid Şerif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/136.

¹³⁰ *Hâşîye 'alâ Hâşiyeti Küçük (Kûçek) 'alâ Tahrîri'l-Kavâ'îdi'l-Mantıkîyye*. Hatice Kelpetin Arpaguş, "Kara Dâvud İzmitî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/359.

¹³¹ Adudiddin el-Îcî bu konuda *Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara* ismi ile çok kısa bir risale kaleme almıştır. Görgün, "Îcî, Adudüddin", 21/413.

¹³² *Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara*. Yusuf Şevki Yavuz, "Taşköprîzâde Ahmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/152.

metnü Âdabü'l-Bahs'dır. İktisâd ise müellife (Sâçaklızâde) ait olan *Metnü Velediyyetü'l-Âdâb*¹³³ ve iktisâr mertebesinde zikredilen eserlerin şerhleridir. İstiksâ mertebesinde yine bu müellife ait olan *Takrîrü'l-Kâvanîn* gibi eserler yer alır. Bu ilimde Kefevî'ye (öl. 1174/ 1760)¹³⁴ ait olan *Metnü'l-Âdâb* adlı eserden daha güzelini bilmiyoruz ki bu eserin Hisarî'ye (öl. 1200/1785)¹³⁵ ait bir de şerhi var. Bu ilmi öğrenmek isteyen herkesin sahip olması gereken bir eserdir.

[Teşrîh]

Teşrîh de iktisâr, İbn Sînâ'nın tasnifi, iktisâd ise İmam er-Râzî'nin tasnifidir. Bunların üzerinde olan eserler ise istiksâ mertebesinde. Bu ilimde İmam Süyûtî'nin eserinden daha güzel bir metin görmedik. Bu ilim; insanın azalarını, onların nasıl çalıştıklarını ve birbirleriyle olan etkileşimini araştıran ilimdir. Tıp ilminin mebâdisindedir. Yaratıcının hikmetinin ve güzel planlamasının bilgisini vermesi bu ilmin faydalarındandır.

[Tıp]

Tıp ilmindeki iktisâr, İmam Adudiddin'in *Mukaddimesi* veya *Metn-i Kânûn*¹³⁶ veya Sipâhîzâde, Fedâî ve diğerlerinin manzum eserleridir. İktisâd ise *Mukaddime* ve *el-Kânûn* şerhi¹³⁷ veya Cemal Halutî'nin yazdığı şerhi ile birlikte *Muhtasarü'l-Vecîz* ve diğer bazı eserlerdir. İstiksâ mertebesinde ise bu eserlerin haricinde kalan diğer eserlerdir.

[Ferâiz]

Ferâiz ilminde iktisâr, İmam Şihâbüddîn ve Mahmud Kırşehrî'nin telif ettiği eserlerdir. İktisâd mertebesinde *Sirâciyye*,¹³⁸ Şehâbeddin ve Kırşehrî'nin eserlerinin şerhleri bulunurken, istiksâda ise Seyyid Şerif el-Cürçânî ve Seyyid Teftâzanî gibi alimlerin *Sirâciyye* üzerine yaptıkları şerhler yer alır.

[Hesap]

¹³³ Sâçaklızâde'nin *Takrîrü'l-kavânîni'l-mütedâvile min ilmi'l-münâzara* adlı eserine kendisinin yaptığı özet. Özcan, "Sâçaklızâde Mehmed Efendi", 35/369.

¹³⁴ Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî el-Kefevî. Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1951, 2/332.

¹³⁵ Ömer b. Es-Seyyid Hüseyin el-Karahisarî. Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1951, 1/800.

¹³⁶ *Metn-i kânûn*: Muhtemelen bu eser ile İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tib* adlı önemli eseri kastedilmektedir. Esin Kahya, "el-Kânûn fi't-Tib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/331.

¹³⁷ İbn Sînâ'nın bu eseri üzerine birçok şerh kaleme alınmıştır. Çorumî'nin burada hangi şerhi kastettiğine dair tespit bulunamadık. *el-Kânûn fi't-Tib* üzerine yapılan şerh çalışmaları için b.k: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1311.

¹³⁸ *Sirâciyye*: Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin (öl. 596/1200'den sonra) İslâm miras hukukuna dair eseri.

Hesap ilminde iktisâd: *el-Lüma'* ve *el-Kafî* metinleridir. İktisâd mertebesinde *Hulâsa* yer alırken bunların dışında kalan eserler istiksâ mertebesinde bulunur. Gazzâlî, *el-İhyâ'* da yeterli miktarda hesap bilmenin farziyetini açıkladıktan sonra, hesap ilminin ayrıntılarında derinleşmenin farz değil fazlalık olduğunu söylemiştir. *El-Eşbâh* isimli eserde, fıkıh ve kalp ilminde derinleşmenin mendup olduğu söylenmiştir.

[Belagat]

Belagat ilmine gelince bu ilimdeki iktisâr Hatîb'in¹³⁹ *et-Telhîs*¹⁴⁰ metni, Adudüddin'in *el-Fevâ'idü'l-Gıyâsiyye* adlı eseri, *Metnü'l-Hevâdî*¹⁴¹ ve İsâmüddîn'in *Mizânü'l-edeb* adlı eseridir. İktisâd mertebesinde ise *Muhtasar*¹⁴² olarak isimlendirilen *et-Telhîs*'in şerhi, Taşkoprîzâde'nin *Şerhu'l-Fevâ'idü'l-Gıyâsiyye*, *Şerhu'l-Hevâdî*¹⁴³, Taşkendî¹⁴⁴ ve Taşkoprîzâde'nin *Şerhu Mizânü'l-Edeb*'i bulunmaktadır. İstiksâda ise; *el-Mutavvel*¹⁴⁵ olarak isimlendirilen *et-Telhîs* şerhi, Seyyid Şerif Cürçânî ve Sa'düddin et-Teftâzânî ve diğer âlimlerin *Miftâh* üzerine yaptıkları şerhler gibi eserler yer alır.

[Arûz]

Arûz ilminde iktisâr *Muhtasarü'l-Endülüsi*¹⁴⁶, iktisâd *Risâletü'l-Kafî*'dir. İstiksâ mertebesinde ise *Risâletü'l-Hazreciyye* ve şerhleridir.

[İlm-i Vaz']

¹³⁹ Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni eş-Şâfî (öl. 739/1338). İsmail Durmuş, "Kavzîni, Hatip", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/156.

¹⁴⁰ *Telhîsü'l-miftâh* adıyla da anılan bu eser Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (öl. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm*'unun belâgata dair üçüncü bölümünün ihtisarıdır. Durmuş, "Kavzîni, Hatip", 25/157.

¹⁴¹ Hamza b. Turgut Aydınî'nin (öl. 979/1571) kaleme aldığı bu eser, kendisine ait olan ve Hatîb el-Kazvîni'nin *Telhîsü'l-miftâh*'ını özetlediği *el-Mesâlik fi'l-me'ânî ve'l-beyân* isimli eserinin şerhidir. Ali Bulut, "Hamza b. Turgut Aydınî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek-1/528.

¹⁴² Teftâzânî'nin, Hatîb el-Kazvîni'nin eserine yazmış olduğu *Muhtasarü'l-Me'ânî* adıyla bilinen şerhidir. Özen, "Teftâzânî", 40/307.

¹⁴³ Sobicevî Mehmed (öl. 1161/1748) tarafından kaleme alınmıştır. Hamza b. Turgut Aydınî'nin, Hatîb el-Kazvîni'nin *Telhîsü'l-miftâh*'ını ihtisar ettiği *el-Mesâlik'e* yazdığı *el-Hevâdî* adlı şerhtir. Yine kendisi bu esere *Mîrsâdü'l-hâdî 'ale'l-Hevâdî* adıyla bir de haşiye yazmıştır. Mustafa Öncü, "Sobicevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/342.

¹⁴⁴ Fâzıl Muhammed Mîrek et-Taşkendî'nin (öl. 1021/1612) İsâmüddîn'in *Mizânü'l-edeb*'ine *Ucâletü'l-beyân* adıyla yazdığı bu şerh, *Şerhu Mizânü'l-Edeb* adıyla basılmıştır. Durmuş, "İsferâyîni, İsâmüddîn", 22/517.

¹⁴⁵ Teftâzânî tarafından Hatîb el-Kazvîni'nin *Telhîsü'l-miftâh*'ına yazılan bu şerhin tam adı *el-Mutavvel fi'l-me'ânî ve'l-beyân*'dır. Özen, "Teftâzânî", 40/306.

¹⁴⁶ Ebu Abdullah Muhammed b. Ebî Ceş el-Endelüsî (öl. 549/1154)

Vaz' ilminde iktisâr Adudidin'in *er-Risâletü'l-Vaz'îyye* adlı eseri, iktisâd ise bu eserin Ali Kuşçu'ya (öl. 879/1474) ait şerhidir. Ali Kuşçu'nun üç bölüm olarak düzenlenen (Lügat, Sarf, İştikak) '*Unküdü'z-Zevâhir* adlı eserinin ilk bölümü de vaz' ilminin iktisâd mertebesinde sayılan eserlerdendir. Üç ilimde (Lügat, Sarf, İştikak) de eşi benzeri bulunmayan bu kitabı öğrenmek isteyen her talebenin bir nüsha edinmesi gerekir. İstiksâ İsmüddin'in *Vaz'îyye* için yaptığı şerh ve haşiyeleridir.

[Nahiv]

Nahiv ilminde iktisâr, Zemahşerî'nin *el-Ünmûzec'i*, Ömer Beyzâvî'nin *el-Lübb'ü* ve Teftâzânî'ni *el-İrşâd'ı* gibi eserlerdir. İktisâd; *el-İzhâr*, *el-Kâfiye*¹⁴⁷, *el-Elfiyye* adlı eserlerdir. Ben derim ki, bunların yanında nahiv ilminde iktisâd mertebesine ulaşmak için *Muğni'l-Lebîb*'in¹⁴⁸ kapsamına giren konuların da tahsil edilmesi gerekir. Kim *Muğni'l-Lebîb*'i okumadan geçerse, nahiv ilminin yarısını atlamış olur. Bu sayılan eserlerin dışında kalanlar ise istiksâ mertebesinde. Bu mertebeler kesin değil yaklaşık değerlerdir. Bil ki, *el-Kâfiye* için yazılan *Şerhu'l-Câmî*'yi ancak zeki öğrenciler mîzan (mantık) ve münazara ilimlerini tahsil ettikten sonra öğrenebilirler. Anlamaya gücü yetmeyenlerin çoğu kavrayabilmek için çalışıyorlar, böylece zayı ettikleri zamanları ve ahmaklıklarını (sersemliklerini) artırıyorlar. *el-Mutavassıt*¹⁴⁹ olarak isimlendirilen şerh, yeni başlayanların anlamaları için daha kolay bir eserdir. İlk dönem öğrencileri Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ını okumaya önem veriyorlardı. Ne zaman ki günümüz öğrencileri ilk dönem öğrencilerin takip ettikleri metodu bıraktılar; onların ulaştıkları mertebeye ulaşamadılar. Ancak *el-Mufasssal* ile iştigal etmek, *Muğni'l-Lebîb*'e ihtiyaç duymamak demek değildir. Bütün bunların neticesinde *Muğni'l-Lebîb*, iktisâd mertebesinde yer alırken, *Şerhu'l-Câmî* de istiksâ mertebesinde yer alır.

[Sarf]

Sarf ilminde iktisâr *el-Binâ* ile birlikte *el-Emsile* adlı eserdir. İktisâd mertebesinde ise *İzzeddin* ile beraber *Maksûd* veya *el-Merâh* kitabı veya

¹⁴⁷ İbnü'l-Hâcib'in Arap nahvine dair muhtasar eseri. Hulusi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/57.

¹⁴⁸ İbn Hişâm en-Nahvî'nin (öl. 761/1360) Arap gramerine dair eseri. Mehmet Reşit Özbalkıç, "Muğni'l-Lebîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/384.

¹⁴⁹ İbn Hâcib'in Kâfiye'sine es-Seyyid Ruknuddîn Hasan b. Muhammed el-Asterâbâdî el-Huseynî'nin (öl. 717/1317) yazdığı *el-Mutavassıt* adındaki şerh. Yüksel Çelik, "Seyyid Şerif Cür-cani'nin Dilciliği Ve Dilciliğe Yöneltilen Tenkitler Ve Tahlili", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (Kasım 2017), 147.

'*Unkūdū'z-Zevâhir*'in üçüncü bölümü veya Cemal el-Halvetî'nin *et-Tevâbi*' kitabıdır. İstiksâ ise şerhleri ile birlikte *eş-Şâfiye*¹⁵⁰ kitabıdır. 5A

[İştikak]

İştikak ilminde iktisâr '*Unkūdū'z-Zevâhir* kitabının ikinci bölümüdür ki bu alanda yazılmış eserlerin en faydalısıdır. İktisâd mertebesinde ise bu eserden hacimce bir miktar fazla olanlar yer alırken istiksâ mertebesinde hacimce diğer kısımdakilerden daha büyük olan eserler yer alır. '*Unkūdū'z-Zevâhir*'in ikinci bölümünün haricinde iştikak ilminde müstakil bir çalışma görmedim. Ne güzel bir çalışmadır.

Derim ki: Benim bu mertebeleri belirleme konusunda bir püf nokta var: Bütün ilimlerde en önemli meselelerin kapsanması iktisârdır. İlimdeki en önemli meselelerin yanında yaygın hale gelmiş meselelerin kapsanması ise iktisâttır. Bu yapılan eklemelere nevadir türünden olan meselelerin de kapsanması ise istiksâdır. Allah en iyi bilendir. Bu mertebeleri öğrenmenin amacı kitapların içerdiklerini ezberlemek değil, bilakis, kitapların nüshalarını tashih etmek ve içerdiklerini kavramaktır. Bu kavrama işlemi; ya öğrenme yoluyla, ya da sırf düşünmek ve bu ilimlerden ihtiyacı olan bilgiyi çıkarıp mütalaa edebilmekle olur. *ed-Dürrü'l-muhtâr*'da¹⁵¹ söylendiği gibi; alim terkip-ten manayı çıkarabilen kimsedir.

Şer'i ve alet ilimlerinin her birinde istiksâ mertebelerini tahsil eden kimse ilimlerde "kâmil" olarak isimlendirilir. Bu kimseler ne kadar da azdır.

Günümüzde alet ilimlerinin çoğunu tahsil etmeyen kişiler "*Tekmîlü'l-Mevâd*" (bütün ana meseleleri okumuş kişi) olarak isimlendirilir oldu. Çünkü bu cahillere göre "ana meseleler (madde)" bazı mantık ve felsefe kitaplarının ismidir. Bu öğrenciler revaçta olan mantık ve felsefe kitaplarını okudular. Hâlbuki günümüzde "tekmîl" olarak isimlendirilen bazı kimselerin Kur'an'ı okuyamadığını görürsün. Kur'an'dan okuduklarıyla kıldığı namaz lahn-ı celî (açık hata) dolayısıyla sahih olmaz. Fıkıh kavramlarını bilmiyorlar ve fıkıh usulünden de bir şey öğrenmemişlerdir. Bu şekilde ilimlerde iştilgal ettikleri konuların çoğunu anlamıyor ve ifade edemiyorlar.

Böyle bir kimsenin "*Tekmîl*" olmasının altında; hocasının onu "*Tekmîl*" olarak isimlendirmesi, istediği gibi ders verebilme iznini vermesi, ulema

¹⁵⁰ İbnü'l-Hâcib'in birçok dile tercüme edilen ve üzerine birçok şerh yazılan eseri. Kılıç, "*İbnü'l-Hâcib*", 21/57.

¹⁵¹ Muhammed b. Abdullah et-Timurtaşî'nin (öl. 1006/1598) *Tenvîrü'l-ebâr* adlı eserine Haskefî'nin (öl. 1088/1677) yazdığı şerh.

elbisesini giydirmesi, başına da büyük bir sarık koyması yatar. Bu kimse öğrenmeyi bırakır ve anlamadığını anlatmaya başlar. Bilmediği bir ilimde maharetli birisi ile karşılaşınca, öğrenme mertebesinden öğretme mertebesine geçtiğini zannettiği için veya kendisine leke ve eksik derece bulaştıracağını düşündüğü için ondan bir şey öğrenmez. Hatta allame kutupla bir araya gelse, onun gibi allame olduğunu zannettiği için veya insanlar ilimde ondan daha aşağıda olduğunu sanmasınlar diye ondan bir şey öğrenmez.

Biz “tekmîl” olarak isimlendirilenlerin bazılarının, namaz caiz olacak kadar Kur’an okuyamadıklarını gördük. Böyle bir kimse takva yapar ancak o, takvanın temellerini çoktan yıkmıştır. Şüpheli şeylerden sakınır, ancak her gün beş kere namazı ifsad olur. 5B

Kur’an’dan kendisine vird ediniz, ancak günahlarıyla birlikte Allah’a ibadet etmeye çalışır. Böyle bir kimseyi, Kur’an’ı tecvidli bir şekilde okuyan hocaya Kur’an öğrenimi için yönlendirirsen; ders harici fazladan vaktim yoktur diyerek mazeret gösterir. Bu, hakkında düşünülmesi gereken bir özürdür ki Allah şöyle buyurmuştur “yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları ayetlerimden uzaklaştıracağım.”(Arâf 7/146)

İmam Ca’berî¹⁵² (öl. 732/133) Şerhu’s-Şâtibiyye’de¹⁵³ şöyle söyler: Hamza, yani kıraat âlimlerinden biri şöyle söyledi: Rüyamda sanki Allah’a arz ettiğimi gördüm. Ya Hamza! Sana öğrettiğimi oku dedi. Hemen yerimden sıradım. Otur ben Kur’an ehlini severim, dedi. Yasin süresine kadar okudum. Altından bir bilezik getirtti ve bana verdi. Bu Kur’an okuman için dedi, sonra bir kemer getirtti ve bu oruç tuttuğun için dedi, sonra bana bir taç giydirdi ve bu da insanlara Kur’an okuttuğun için. Ey Hamza! İndirdiğimi terk etme! Onu gerçekten de ben indirdim, dedi”

[İlimlerin Sıralaması]

Öğrenmek isteyenler için ilimlerin sıralamasına gelince: Yeni başlayan kişiye ilk olarak anlayabileceği şekilde iman anlatılır. Eğer çocuksa, iman anlatıldıktan sonra Kur’an’ı doğru bir şekilde okuyan hocadan öğrenip hatmetmesi emredilir. Bundan sonra, imanun ayrıntılarını, ehlisünnet akaidini, ahlak ve namaz konularında kendisine farz olduğu kadarını öğrenmesi

¹⁵² Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl el-Ca’berî: Kıraat âlimi olması ve bu yönde birçok eser telif etmesinin yanında, hadis ve fıkıh alanında yetkindir. M. Kemal Atik, “Ca’berî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/527,528.

¹⁵³ Kâsım b. Fîrûh eş-Şâtibî’nin (öl. 590/1194) kırâat-i seb’aya dair yazdığı ve asıl adı *Hırzûl-emânî ve vehü’l-tehânî* olan bu kasideye Ca’berî tarafından yazılan şerhtir. Şerhin tam adı *Kenzü’l-meânî fî şerhi Hurzi’l-emânî*’dir. Atik, “Ca’berî”, 6/528.

emredilir. Bütün bu bahsedilenlerin açıklamasını Muhammet Birgîvî'nin Türkçe risalesi¹⁵⁴ içermektedir. Bu eser Arap olmayıp ilme yeni başlayanlar için ne güzel bir eserdir. Eğer yeni başlayan kişi Arap değilse, ona İbn Firişte'nin¹⁵⁵ (öl. 821/1418'den sonra) lügatini¹⁵⁶ veya benzeri bir eseri okuması ve ezberlemesi emredilir.

Tahsile yeni başlayan kişi, baliğ ise iman onun anlayabileceği şekilde anlatıldıktan sonra, ona Fatihâ'yı ve kısa süreleri öğrenmesi emredilir. Sonra Birgîvî'nin bu risalesini veya onunla aynı içeriğe sahip olan başka bir risaleyi, ardından İbn Firişte'nin lügatı gibi bir lügat öğrenmesi, daha sonra ise bütün Kur'an'ı okuması emredilir. Çocuk ya da yetişkin olsun İbn Firişte'nin lügatini öğrendikten sonra sırasıyla sarf, nahiv, Kudûrî¹⁵⁷ ve ardından *el-Hidâye* gibi ahkâm ilmini, mantık, münazara, kelam, me'ânî ve fıkıh usûlü öğrenmesi emredilir. Kelam ilmiyle sadece itikadi meseleleri değil; cevher, araz, delilleriyle birlikte itikadi meseleler, muhaliflere cevap verme gibi konuları kapsayan *el-Makâsîd*¹⁵⁸ ve benzeri eserleri kastediyorum. Daha önce bunların hepsinin açıklamalarını kapsayan eserin, Teftâzânî'nin yazdığı *Tehzîb*'in ikinci kısmı olduğu belirtilmişti. Bunlardan sonra; hadis usûlü, rivayet ve dirayet açısından hadis öğrenilir. Ancak talebe, tecvit, Kur'an (kıraat) ve Mushaf'ın yazım ilmini, tefsir öğrenmeden önce uygun olan bir vakitte öğrenir. Hesap, hendese, astronomi ve arûz ilmini de dilediği bir vakitte öğrenir. Ancak hesap ilmini, ister Kudûrî gibi delilsiz ister *el-Hidâye* gibi delilli olsun, ameli hükümleri öğrenmeden önce öğrenmesi gerekir. Özellikle ferâizden önce öğrenmesi gerek. 6A

[Hükümler]

İlimlerin öğrenilmesine ait hükümler altıdır: Farz-ı ayn, farz-ı kifâye, mendup, haram, mekruh ve mubahtır. Her şeyden önce, mükellef için farz-ı ayn olan ilimlerin en önemlisi tevhid ve sıfatlar ilmidir ki, itikadi hükümlerle alakalı ilim; tevhid ve sıfat ilmi olarak isimlendirilir. Bundan sonra, her zaman

¹⁵⁴ Birgîvî'nin Türkçe olarak kaleme aldığı bu eser *Vasiyetnâme* adında bir ilmihal kitabıdır. Birgîvî'nin en meşhur eserlerindedir. Yüksel, "Birgîvî", 6/193; Ahmet Turan Arslan, "Vasiyetnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/556-558.

¹⁵⁵ İbn Melek olarak tanınan fıkıh ve dil âlimi. Mustafa Bakır, "İbn Melek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/175.

¹⁵⁶ En eski Arapça-Türkçe sözlüklerden biri olup *Lugat-ı Firişteoğlu*, *Lugat-ı Firiştezâde* ve *Lugat-ı İbn Firişte* gibi adlarla da anılır. Bakır, "İbn Melek", 20/176.

¹⁵⁷ Burada kastedilen Kudûrî'nin Hanefî fıkıhına dair yazmış olduğu ve mezhebin en temel metinlerinden biri olan *el-Muhtasar* adlı eserdir. Ferhat Koca, "el-Muhtasar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/64.

¹⁵⁸ Sa'deddin et-Teftâzânî'nin kelâma dair eseri. Özen, "Teftâzânî", 40/304.

farz-ı ayn olan durumlar gelir. Kişinin ahlaki farzları bilmesi gibi. Daha sonra belirli bir vakit ile sınırlandırılmış farz-ayn olan durumlar gelir. Örneğin; kişi ergenliğe ulaştığı zaman, namaz ve orucu farz olan vakitleri girene kadar öğrenmesi gerekir. Sonra, yapacak kişinin olmaması durumunda kişi üzerine farz-ı kifaye olan durumlar gelir. Tecvid olarak isimlendirilen ilim gibi. Bu farz-ı ayn değil, farz-ı kifayedir. Lahn-ı celî den uzak kalacak kadar Kur'an tecvidi bilmek farz-ı ayndır. Bu yeterliliği kazanmak yalnızca bu ilmi öğrenmeye bağlı değildir. Çünkü bu yeterliliğin tecvidli bir ağızdan dinlenerek kazanılması mümkündür. Daha sonra öğrenilmesi vacip olan bilgiler gelir. Tahrimen mekruh olan hususları bilmek bu kategoridedir. Bunları bilmek vaciptir. Haramlara ve diğer hususlara ilişkin bilgiler de bu kapsamdadır.

Daha sonra ise öğrenilmesi müstehap olan bilgiler gelir. İçinde bulunduğu durumla alakalı tenzihen mekruh olan hususları bilmek bu kapsamdadır. Tıp ve astronomi bilimlerini, maruf niteliği taşıyan (nispeten yaygın olan) şaz okuyuşları, münâzara ve tasavvuf gibi ilimleri öğrenmek de müstehaptır. Bu beş ilmi öğrenmenin müstehap oluşunda herhangi bir şüphe yoktur. Rüya tabir ilmi de bu beş ilim gibi müstehaptır. İbn Sîrîn'in (öl. 110/729) *Ta'birü'r-rü'yâ* kitabı gibi bu konuda muteber olan eserleri okuyup anlamakta müstehaptır. Bunların yanında farsça öğrenmekte müstehaptır ki fetva kitaplarının çoğu bazı meselelerde, özellikle irtidat lafızları konusunda, farsça ibarelere yer verir. Bu dilin öğreniminin müstehap olmasında herhangi bir şüphe yoktur.

El-İhyâ''da farz olan tedvin edilmiş ilimler şu şekilde sıralanır: Sahih kıraatları öğrenmek ve bu kıraatlerin tefsiri ve tecvidi, sahih hadisler, çünkü bütün hadisleri kavrayıp öğrenmek çok zordur, sahih hadislerin manaları, hadis usûlü, ahlak ilmi ancak burada tasavvuf hariç bırakılır çünkü tasavvuf öğrenilmesi müstehap olan ilimlerden. Fıkıh ve usûlü, kelim, bu noktada kelim ilminden kastedilen onun makasıdır ki o da kısa delillerle birlikte akaittir. Sapık fırkalarla ve felsefecilerle mücadeleye girmek burada bahsedilen kelamın sınırlarına dâhil değildir. Zira bu husus mutlak olarak farz-ı kifaye değildir. Cevherler ve arazlardan oluşan kelamın mebâdîi ise ileri düzeye (istiksâ) dâhildir. Hesap, dil metinleri, nahiv ve aruz ilmi de farz-ı kifâyeye olan ilimler arasındadır. Tıp ilmi Gazzâlî'ye göre farz-ı kifâyeye iken, cumhura göre müstehaptır. İmam Hanbelî'nin "Hz. Osman mushafının hattına aykırı hareket etmek haramdır" sözüne binaen Kur'an yazım ilminin farz-ı kifâyeden olması gerekir. 6B

İlimler arasında iştilgal edilmesi haram olanlara gelince, bunlar: Sihir, felsefe, kelim ilminin delilleri konusunda derinleşmek ve sapık İslami fırkalarla

mücadele etmek, astroloji ile iştiğal etmek, müzik, illüzyon, harfler, tılsım, simya ve remil¹⁵⁹ ilimleridir.

Öğrenilmesi tahrimen mekruh olan ilimler: Kadınlara duyulan aşkla alakalı olan şiirlerdir. Kâdîhan şöyle söyler: Aşkın, içkinin, gulamın zikredildiği Arap şiirlerinin okunması mekruhtur, çünkü fuhşun anlatımı vardır. Ben derim ki: Bu hüküm, şiirlerde zikredilen şeylerin hakiki olması durumunda geçerli olur. Ancak, Allah yolunda olanların hallerini bu ifadelerle temsil için zikredilirse, bu tür ifadeler bazı şeyhlerin şiirinde bulunduğu için salıklar için ne tenzihen, ne de tahrimen mekruh olur.

Öğrenilmesi mubah olanlar şeylere; içerisinde aşkın zikredilmediği vatan, ayrılık gibi konuların zikredildiği şiirler örnek verilebilir. Aynı şekilde hendede ve tarihi öğrenmekte mubahtır.

Nücum ilmi gökyüzündeki şekillerden yapılan çıkarım ile hava durumlarının bilindiği ilimdir. *En-Nevâzil*¹⁶⁰ yazarı şöyle söyler: Yıldızların seyri ve gökyüzündeki hareketlerden çıkarımla, Allah'ın kaza ve kaderi ile oluşan olaylar konusunda istidlalde bulunmak caizdir. Bu, doktorun sağlık ve hastalık konusunda istidlalde bulunması gibidir. Allah'ın kazâsına inanmayıp, Allah'ın vasıtası ile değil de, bizzat yıldızların etkisine inanan veya gaybı bildiğini iddia eden kişi küfre¹⁶¹ düşer.

Müzik; filozofların bulduğu nağmelerin araştırıldığı bir ilimdir. İlizyon (şa'beze); el çabukluğu sebebiyle bir şeyin gerçek halin farklı olarak görülmesidir. Oyun olduğu için öğrenilmesi haramdır.

Harf ilmi; hece harflerinin rakamsal karşılıklarının bilinmesini sağlayan bu ilmin amacı; gelecekteki gayba vakıf olup, insanlara onlar için indirilen hayrı ve şerri bildirmektir. Keşf sahibi insanların bu ilimle uğraşmaları caizdir, ancak bu kişiler çok azdır. Diğer insanlar için haramdır çünkü bu ilim sebebiyle yalan söylerler.

Sihir ilminden kastedilen; öğrenilmesi konusunda şeytana yakınlaşarak yardım alınan ilimdir (kişinin bir şeyi yapabilmek için şeytana yakınlaşarak ondan yardım alması). Bu ilim, insanın gücünü aşan ancak sebepleri

¹⁵⁹ Kum üzerine çizgiler çizilerek bakılan bir fal türüdür. İlyas Çelebi, "Remil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007).

¹⁶⁰ Ebü'l-Leys Semerkandî'nin *Fetâva'n-nevâzil* adıyla bilinen eseri. Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", 36/474.

¹⁶¹ **Yazarın dipnotu:** İbn Kemal (öl. 940/1534) şöyle söyler: Münecim, gökcisimlerini araştırıp kıyas ederek ölüm ve gaybten haber verir. Ancak delil ile elde edilen şey gayb değil, sadece bir zandır. Zannın ise bir bilgi değeri yoktur.

oluştugu anda Allah'ın yaratması ile vuku bulan olağandışı bir olayın gerçekleşebilmesi için kişinin haram bir yolla şeytanla yakınlaşma yolunu öğretir.

Simya ilmi; havanın özünde hissedilen suretleri ortaya çıkarmaktır. Gerçek olmayan bu suretlerin kaybolmaları hızlı olur.^{7A}

Tılsım ilmi; yeryüzü güçleriyle semavî güçlerin birleşiminden olağandışı bir durum ortaya çıkarmak için, yeryüzü güçlerini kullanarak semavî güçleri ortaya çıkarmanın keyfiyetini araştıran ilimdir. Taşkoprizâde'nin *Miftâhu's-Sa'âde*'sinde de böyle geçer.

Remil ilminin faydası alametler ve filozofların bulduğu zîc¹⁶² ile gaybı tahmin etmektir. Teftâzânî şöyle söyler: Filozoflar akılsız, şeriatî inkâr eden alçak kâfirlerdir. Dinlerin ve inançların ayrıntılarına şunları söyleyerek inanmayan kimselerdir: "Dinler, insanların işlerinin düzenli olması için oluşturulmuş bir takım kanunlar ve gerçekliği olmayan bir takım işlenmiş (süslenmiş) hilelerdir". Allah'ın, meleklerin ve insanların laneti onların üzerinde olsun.

Gazzâlî *el-Münkız*'da şöyle söyler: Aristoteles ve ondan önceki Eflatun, Sokrat ve diğerleri gibi filozofların ve bunlara tabii olan İbn Sînâ, Fârâbî ve benzerleri gibi Müslüman filozofların da küfrüne hükmetmek gerekir. Felsefe ile uğraşanlar "Kendilerine zarar veren, fayda getirmeyen şeyleri öğreniyorlardı. Andolsun, onu satın alanın ahirette bir nasibi olmadığını biliyorlardı." (Bakara, 1/102) ayeti ve "Allah'ın nimetini küfre değişenleri ve kavimlerini helak yurduna, yaslanacakları cehenneme sürükleyenleri görmedin mi? O ne kötü duraktır!" (İbrahim, 14/28-29) ayeti sebebiyle ahirette ulaşacakları cehennem ateşinden başka bir şey yoktur. O ise ne kötü bir ikamet mekânıdır.

Tertîbü'l-'ulûm'dan yaptığımız seçki işlemini bitiriyoruz. Ben, Çorum (Allah orayı afet ve kederlerden korusun) müftüsü Ali oğlu Allah'a muhtaç Ahmed Feyzî. Eser Kostantiniyye'de tamamlandı. H.1286 / M.1869-1870.

¹⁶² İslâm bilimleri tarihi literatüründe astronomi cetvellerine verilen ad. Kamil Unat, "Zîc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/397.

